

III. FEJEZET

A feudalizmus teljes kibontakozása (1196—1439)

I. A XIII. SZÁZAD

A) Elbeszélő források

1. Hazai források

Figyelembe veendő itt az előző fejezetben (42. l.) közölt általános árpád-kori forrástájékoztató, valamint a XIII. századra is kiterjedő, u. ott felsorolt általánosabb forrásanyag.

Julianus magyar domonkosrendi barát igen érdekes beszámolója első utazásáról (1235) a Keleten maradt magyarokhoz, akiket meg is talált, Ricardus barátnak IX. Gergely pápához intézett jelentésében maradt fenn: *Relatio fratris Ricardi de facto Hungariae Magnae*. Kiadásai (4 kéziratvariánsról): J. I. Desericcius (= Dezericzky), *De initiis ac maioribus Hungariae commentarii* (Buda 1748); Pray Gy., *Annales veteres Hunorum, Avarorum et Hungarorum* (1761); Bél Á., *Solemnia Magistrorum* (1763); Fejér Gy., *Cod. dipl.* (IV. 1); RMA; Theiner (VMS I); magyar ford.: Szabó K. (MTF I. 1861); újabb szövegkiadások: Fejérpataky L. (MHK); MTKK; SRA; és Bendefy L., *Fontes authentici itinera (1235—1238) fratris Juliani illustrantes* (Bp 1937. kny. AECO III; kritikája: J. Bromberg, *Zur Geographie der Reisen des Dominikaners Julian*, Finnisch-ungarische Forschungen, XXVI. Anzeiger, 60; 1939); id. még Moór E., *Hol lette fel Julianus a pogány magyarokat?* (Népünk és nyelvünk 1939). Bendefy L. *Julianus útleírásának kézirati példányai* (LK 1935). Julianusnak második útjáról (1237) írt saját levele, melyben már a keleti magyarokon is átözönlő tatár támadás közeledéséről adott hírt: MHHD XII. 549, és Bendefy i. m.; id. még Lukesics P., *Julian barát levelének kérdéséhez* (LK 1924). Irodalom: Deák Gy., *Nagy Magyarország vagy négy szerzetes barát útja* (Bp 1873). Márki S., *Régi magyar utazók* (Bp VII. ker. gimn. ért. 1877), valamint a magyarok keleti őshazájával foglalkozó őstörténeti irodalom. Legújabbban jó értékelés: Györffy Gy., *Krónikáink és a magyar őstörténet* (Bp 1948).

Rogierius mester (nagyváradi esperes, utóbb spalatói érsek) Magyarországon élte végig az 1241-es tatárjárást, melynek eseményeit részben szemtanúként (pl. Várad bevétele), részben hallomásból (muhi csata, Esztergom feldúlása, stb.) írta meg Siraimas énekében: *Carmen miserabile super destructione regni Hungariae temporibus Belae IV per Tataros facta* (nem ének, hanem latin prózai szöveg). A pusztulást drámaian sötét színekkel festi, ami az egyéni élményből érthető, ha nem is kezelendő statisztikaként. Kézirata

nem maradt; a szövegét (melyben aránylag lényegtelen utólagos betoldások is kimutathatók) első kiadása (a Thuróczy-kronika függelékében, 1488): örízte meg. További kiadások: SV; SRH; RMA; HHFD; SRA; magyar ford.: Szabó K. (Pest 1861); Abday D. (Köszegi gimn. ért. 1886); Turchányi T. (Magyar Könyvtár 397—8, Bp 1904). Irodalom: Bunyitay V., *Rogierius Gyászénekét János „pesti“ püspökhöz írta-e?* (Sz 1873). Mátyás Fl., *Rogierius kiadásához* (Sz 1886), és u. ő. *Pogány szokások őseinknél. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásról* (AÉt 1899). Turchányi T., *Rogierius Siralmas éneke a tatárjárásról* (Sz 1903. 2 közl.). Békési E., *Rogierius* (KSz 1906). Ifj. Horváth J., *A ritmikus próza történetéhez: Rogierius mester Carmen miserabile-je* (MSz 1948).

Valószínűleg egy magyarországi szerzetes írta a „nostra Pannonia“-t sirató latin költeményt: *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros*. Kiadta Marczali H. (NA 1876), és u. ő. *Árpád-kori emlékek külföldi könyvtárakból* (kny. TT 1878); MGSS XXIX; SRA; Hegedüs I. *A legrégebb magyar tárgyú latin költemény* (ITK 1913).

Kézai Simon mester (IV. László udvari papja), *Gesta Ungarorum*. Kiadások: HHFD; SRA; CF; magyar fordítások: Szabó K., (Pest 1862). Császár M. (Bp 1901, Magyar Könyvtár 610). Kéziratára: Mátyás Fl. (AÉt 1901). Domanovszky S., *Kézai kódexéről* (kny. BEkv 1912). A ránk-maradt szöveg, mely valószínűleg egy 1272 körül készült eredetinek kivonata, leghasználhatóbb a XIII. századra, s különösen folytatásában az 1272—1280 közötti évekre. Érdekes a bevándorolt családok jegyzéke (*De nobilibus advenis*) és a szolgáló népek társadalmi helyzetének ismertetése (*De udvornicis*) a függelékben. Első része, mely a hun-magyar azonosságot vallva, részben a magyar történet régi anyagából merített, mesterséges hun történetet konstruál, minden hitelességet nélkülöz. — Irodalom: Losonczy, *De Simonis de Keza latinitate* (1892). Csánki D., *Kéza* (Sz 1903, a helyes Zemplén helyett még a Dunántúlon kereste Kézai származási helyét). Domanovszky S., *Kézai Simon mester krónikája* (Bp 1906; részletes ismertetés), és u. ő. *Die Chronik Simonis v. Keza* (URd 1917). Karácsonyi J., *Kitől hallotta Kézai az erdélyi székelyekre vonatkozó híreket?* (Sz 1913). Váczy P., *A népfeltség elvének első magyar hirdetője, Kézai* (KEkv 1933). Erdélyi L., *Krónikáink atyja, Kézai* (Szeged 1933, néhány jó megjegyzés mellett alaptévedések).

Az első részt képező hunkrónikát, abból kiindulva, hogy a Niebelung-monda csak a XIII. században vette fel itt érvényesülő alakját, Kézai saját szerzeményének tartotta L. Heinemann (ld. fent 42. l.). Bleyer J., *A magyar hun-monda germán elemei* (Sz 1905, 4 közl.). Heinemannhoz hasonló eredményre jutott Madzsar I., *A hun krónika szerzője* (TSz 1922), valamint Hóman B. a Szt. László-kori Gestáról írt, fent id. tanulmányában; ld. még u. ő. *A magyar hun hagyomány és hun monda* (Bp 1925); aki egyébként Kézai munkájának nem a mai kivonatos szövegét, hanem annak forrását, a bővebb XIII. századi variánst tartotta. A hun történet külföldi eredetű motívumait velencei adalékokkal bővíti Eckhardt S., *A pannoniai hun történet keletkezése* (Sz 1928), ld. még tanulmányát a Németh Gy. (szerk.). *Attila és hunjai* c. műben. Hogy mind Kézai, mind pedig a Bécsi Képes Krónika és egyéb párhuzamos szövegek egy 1272 körüli, a hun krónikát elsőnek kidolgozó szerkesztést használtak, kimutatta Domanovszky S., *Kézai és a hunkrónika* (KEkv 1933); ez utóbbi szöveg szerzőjét szellemes érveléssel állapította meg Ákos mester budai prépostban Györffy Gy., *A hun-magyar krónika szerzője (Krónikáink és a magyar őstörténet)*, Bp 1948, a függelékben). Egyébként a magyar

hunmonda kérdésének vitairódalmát id. fent (38—39. l.). Ld. még Domanovszky S., *Attilától Árpádig* (Melich-Emlékkönyv, Bp 1942).

Boldog Margit (IV. Béla leánya, †1271) szenttéavatása ügyében a pápa 1276-ban bizottságot küldött a Nyulak szigeti zárdába, a csodák megállapítására; az itt lefolyt kihallgatásokról vezetett, érdekes *jegyzőkönyvet* kiadta Fraknoi V., *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* (I. Bp 1896). A szenttéavatás nem történt meg, de Joannes Vercellensis dominikánus szerzetes (párisi jogtanár) még a XIII. században megírta, Magyarországon szerzett adatokból, *Margit-legendáját*; ezt követte 1340 körül Guarinus ugyancsak domonkosrendi szerzetesnek a jegyzőkönyvet felhasználó *legendája*. A XV. századi Ráskai-féle *magyar Margit-legendá* (ld. 213. l.) egy, Vercellensis és a jegyzőkönyv szövegét használó latin változatra megy vissza. A latin szövegek kiadása: *Acta Sanctorum*; Knauz N., *A nápolyi Margit-legendá* (Esztergom 1868, kny. MSi 1867—1869). Guarinusé Ransanus-szövegében (*Epitome*, ld. 167. l.); újra kiadta Mátyás Fl. (HHFD). Vercellensis XV. századi német fordítását magyar szöveggel is közli Mészöly G. (Népünk és Nyelvünk 1941). Újabban egy bolognai kéziratot kiadott Böle K., *Árpádházi Margit szenttéavatási ügye és a legősibb Margit-legendá* (Bp 1937; ennek alapján: CF); amennyiben ennek szerzője valóban Marcellus (Margit gyónatója) volt, mint Lovas E. állítja: *Árpádházi B. Margit első életrajzának írója* (Pannonhalmi évk. I. 1941), a Vercellensis-elmélet eszik. Ld. még Salacz G. közlését, sztgalleni kéziratból: *Árpádházi Boldog Margit tássi legendája* (Pécs 1940). A magyar legenda kiadása: Volf Gy. (*Nyelvemléktár VIII*). — Irodalom: Horvát I., *Boldog Margit apácának, IV. Béla magyar király leányának élete* (Tud. Gyűjt. 1835—36). Némethy L.—Fraknoi V., *Adatok Árpádházi B. Margit életéhez* (Bp 1885). Demkó Gy., *Árpádházi B. Margit élete* (Bp 1895), kritikátlan rajongás, míg előzőleg Bodnár Zs. (*A magyar irod. tört.* Bp 1891) éppen ellenkezőleg, a kolostorok „egyik sötét termékének” nevezi, korjellemző dokumentum helyett. Fr. Kaindl, *Die Legende der heil. Margareta* (AÖG 1902). Wertner M., *A Margit-legendá genealógiai és földrajzi adatai* (T 1902). Bartal B. (u. arról, T. 1903). Horváth C., *A Margit-legendá forrásai* (Magy. Nyelvőr 1906), és u. ő, *J. Vercellensis és a magyar Margit-legendá* (Bp 1908). Lovas E., *Árpádházi B. Margit és kora* (Kolozsvár 1913; a jegyzőkönyvet már némi kútfőkritikával használja), és u. ő, *B. Margit történetének részletes forráskritikája* (Pannonhalmi főisk. évkönyve 1916). Thienemann T., *A szt. galleni Margit-legendá* (Bp VIII. ker. reálisk. ért. 1915). Jakubovich E., *Kun Erzsébet nőtestvére* (T 1922—23). Böle K., *Árpádházi B. Margit* (Bp 1927). Kastner J., *Együgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza* (M 1929). Kozma E., *A misztika és B. Margit* (Vác 1930). A kor szellemi képét vázolja fel, alapos forráskritikával: Mályusz E., *Árpádházi Boldog Margit* (KEkv 1933). E. Koltay—Kastner, *La legenda della beata Margherita d'Ungheria alla corte Angioina di Napoli* (Annuario 1938—1939). Lovas E., *Árpádházi B. Margit élete* (Bp 1940). Meszlényi A., *Magyarországi Szt. Margit* (Bp 1944.) Népszerű vázlat: Gábrriel A., *Sainte Marguerite de Hongrie* (Bp 1944).

2. Külföldi források

Figyelembe veendő itt az előző fejezetben (45. l.) közölt általános tájékoztató az Árpád-kor külföldi forrásairól, valamint az u. ott felsorolt források közül az általánosabb jellegű anyag (pl. Dandolo).

Az ú. n. Nagy kölni évkönyvek: *Annales Colonienses Maximi* (MGSS XVII) a XIII. század elejének eseményei közt Imre és András viszályáról is megemlékeznek.

A II. András kereszteshadjáratára vonatkozó kútfőkre ld. Röhrich, *Scriptores minores quinti belli sacri* (Genf 1879).

Albericus Trium Fontium (Trois-fontaines-i francia ciszterci szerzetes) 1241-ig terjedő, 1233-tól kezdve írt *világkrónikájában* (MGSS XXIII, Scheffer—Boichorst bevezetésével) a magyarokkal már 893-tól kezdve egész saját koráig elég bőven foglalkozik, s így az előző századokra is használható forrás. Használható annyival is inkább, mert Albericus a Magyarországra telepített francia ciszterciak révén közvetlenül magyarországi, részben ma már elveszett források szövegeket használt: a IX—XI. századra a Szt. László-kori somogyvári krónikát, a XII. századra a somogyvári királyjegyzéket, a XIII. századra a pilisi feljegyzéseket. Ld. Fr. R. Kaindl (AÖG 1899, 205). Hóman B., *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum* (Bp 1925) tisztázza a legrégebb hazai krónika-szöveggel, stb. való kapcsolatát. Latzkovits L., *Alberik világkrónikájának magyar adatai* (Szeged 1934, d), Erdélyi L. Kézai-elméletét alapulvéve konfúziót kelt.

A halics-lodomériai orosz évkönyvek (1188—1282, ill. 1293) elmondják II. András (1205—1233) és IV. Béla (1249 körüli) harcait, közben pedig a tatár betörés előzményeit. Magyar ford.: Hodinka A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* (Bp 1916).

Tamás spalatói főesperes, *Historia Salonitarum pontificum atque Spalatiensium*. Kiadások: Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam 1666); SRH; Rački (MSM XXVI/3); a tatárjárásra vonatkozó rész magyar fordítása: Szabó K. (Pest 1861, MTF). A magyar és velencei befolyás ütközőpontjában fekvő szülővárosának, de ezen át egész Dalmáciának történetét adja elő, 1200—1268. Beszél Kálmán hódításáról, Inre és András hg. viszályáról (dráwaparti jelenet), II. András spalatói tartózkodásáról (1217); 1230-tól kezdve már mint kortárs, saját tapasztalatait is felhasználja. Politikailag inkább ellene van a magyar befolyásnak. Magyarországon egyébként követként személyesen is megfordult, s talán így szerezte a tatárjárásról azon értesüléseit, melyeket nem szűkebb honfitársa és kortársa, Rogerius művéből merített; a tatárok megjelenését Dalmáciában önállóan írja le. Munkáját felhasználta Dandolo András velencei krónikája. — Irodalom: Kršnjavi, *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato* (Zágráb 1900); valamint (főleg a függelékben közölt „pacta conventa“ értelmezését illetően) a horvát kérdésnél fent (73—74. l.) id. anyag.

A tatárjárásról kisebb külföldi versek és prózai töredékek is megemlékeznek. Egy prózai szövegrészt közölt W. Wattenbach, *Ein Fragment über die Tataren* (AÖG 1870, 519). Egy másik, párisi töredéket (a tatárok Erdélyben) u. ő (KB 1878, 93), valamint MGSS XXIV (az *Annales Frisiacenses* mellett), ezt magyar fordításban is hozza Marczali H. (Sz 1880, 434), majd más olvasásban Mika S., *A tatárjárás történetéhez* (Sz 1882). Ld. még B. Manowski, *Über einige kleine Quellen zur Geschichte des ersten Tatareneinfalles in Polen, Böhmen und Ungarn* (Krakói Akad. ért. XVII. k.). Néhány kisebb vers: MGSS XXIX és TT 1878; FDG XII, 643; XIV, 599; XVI, 370.

A tatárjárásra vonatkozó keleti adatok értékelésének Strakosch—Grassmann (ld. 97. l.) külön fejezetet szentel; ennek alapján Áldásy A.,

Azsiái kútjók az 1241—1242. mongol beütésről (Sz 1893). Jankó J., *A magyarországi tatárjárás leírása a kínai évkönyvekben* (Sz 1890). Ld. még Graf A., *Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur* (Bp 1941, kny.).

Nem sokkal a tatárjárás után látogatta meg a tatár birodalmat két szerzetes: a Szt. Lajos francia király által küldött ferencendi Rubruquis Vilmos, (aki a tatárok közt innen odakerült magyarokkal is találkozott), és a pápa által küldött Plano Carpini János. Érdekes beszámolóikat, ill. jelentéseiket kiadta P. Bergeron, *Relation des voyages en Tartarie de Fr. Guilleaume de Rubruquis et de Fr. Jean Plan de Carpin* (Paris 1634); újabban D'Avezac, *Recueil des voyages* (IV. 2) és W. W. Rockhill, *The Journey of W. of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253—1255* (London 1900, Hakluyt Society): a legjobb: A. Wyngaert, *Sinica Franciscana* (I. Firenze 1926). Rubruk magyar ford.: Brózik K. (Bp 1881). Ld. még Fr. Schmidt, *Über Rubruks Reise* (Zeitschr. f. allg. Erdkunde 1885).

Magyar vonatkozásban már a XII. század közepe (és főleg Henrik osztrák hercegnek a magyar-bizánci viszályba történt beavatkozása) óta az egész XIII. századon át állandóan szolgálnak, bár rendszerint rövid hírekkel, egyes adatokkal, az osztrák évkönyvirodalom termékei, így mindenekelőtt az azt a Babenbergek házi kolostorában megindító, 1123-tól vezetett *Melki évkönyvek* (*Annales Mellicenses*, MGSS IX), a hozzájuk kapcsoló *klosterneuburgi* (u. ott), továbbá az *admonti*, és a *kremsmünsteri* évkönyvek (*Annales Cremifanenses*; MGSS XXV). Ld. O. Redlich fent (00. l.) id. m. mellett Loserth, *Die Geschichtsquellen von Kremsmünster im 13. und 14. Jahrhundert* (Bécs 1872).

Ezek mellett a XIII. század közepétől az Ausztriáért mint Babenberg-örökségért folyó cseh-magyar versengés koráról különösen bőven emlékszik meg először is a korábban polgári szerzőnek tulajdonított, de valószínűleg egy bécskörnyéki kolostorban, nem egységes szövegben készült *Continuatio Vindobonensis*, 1266—1302, mely végső szakaszában III. András korára is kiterjed (MGSS IX), valamint a bécsi *Historia annorum 1264—1279* (MGSS IX), melyet azelőtt Paltram Vatzó bécsvárosi tanácsosnak, utóbb Heiligenkreuzi Gutolf-nak tulajdonítottak, — az utóbbi *Translatio s. Delicianae* c. munkája is híreket hoz Habsburg Rudolf és Otakár küzdelme idejére; ld. Redlich és Schönbach (Akad. Sitzungsberichte 159, Bécs 1908; v. ö. MIÖG XXIX, 383).

Stájer (azelőtt tévesen: Horneck) Ottokár osztrák *rimes krónikája*: *Österreichische Reimchronik*. Kiadta J. Seemüller (MGSS V/1—2, 1890—1893). Kun László és Habsburg Rudolf küzdelmére II. Otakár ellen, s az azt bevégző morvamezei csatára (1278) hoz főleg híreket. Ld. A. Huber, *Die steierische Reimchronik* (MIÖG 1883). Vystud, *Die steierische Reimchronik* (MIÖG 1913). Pór A. (Sz 1893, 711). Ld. még (egyéb, kisebb forrásokra is): J. Rauch, *Kritische Bemerkungen zu den Quellen der Geschichte Rudolfs von Habsburg* (Jena 1893, d). M. Loehr, *Der steierische Reimchronist her Otacher ouz der Geul* (MIÖG 1937).

Annales Otakariani. Négy szerzőtől származó évkönyvek, bennük IV. Béla és Kunigunda esküvője (1264), Rudolf és II. Otakár küzdelme (1276—1278). Pekař, *Přiběhy krále Přemysla Otakara II* (Časopis Matice Moravské 1894).

B) Iratkiadások

1. Törvények

II. András első (1222) és másoknk aranybullájának szövegei: CIH (fordítással); RMA. Az esztergomi kéziratról: Knauz N., *Az aranybulla (MTT X)*; ld. u. ő, *II. Endre szabadságlevelei* (AÉt 1869), és Podhraczký J., *II. Endre királyunk 1222. évi aranybullája* (Sz 1869). Az elsőt ld. még: MTKK, valamint (német fordítással): Helmolt, *Weltgeschichte* (V. 374); a másodikat: Theiner (VM I. 107). Torma K., *Adalék az esztergomi aranybulla-másolat provenienciájához* (Sz 1885). Az egyéb irodalmat ld. alább (95. l.).

IV. Béla 1267-es bullájának kiadásai: Fejér (*Cod. Dipl.* IV/3, 391); RMA; MTKK. Értékelésére ld. 96. l. Kun László korából az 1279. évi tétényi gyűlés kun törvényei és a *Constitutio regis de Cumanis*: Fejér (*Cod. Dipl.* V/2, 594); RMA; MTKK. Az 1279-i budai zsinat végzései: Kohn S. (TT 1881, 543). A III. András korabeli törvények szövegét kiadta Kovachich J. N. (SDC I). Ld. még: Szabó K., *Az 1290-iki óbudai országgyűlés végzései* (Sz 1884). Holub J., *Az 1290:21. tc. magyarizatóhoz* (Sz 1921). R. Kiss L., *III. Endre király 1298/99. évi törvénye* (FEkv 1917). Bartal Gy. (Commentarii, II. 209) szerint az 1299-es törvények a 44. tc-től kezdve tulajdonképpen Károly Róbert korából származtak volna; az emellett felhozható érvek ellenére (pl. a 70. tc.: a jobbágyok költöztetését „habita licentia et iusto ac consente terragio . . . persoluto“ kimondva a XIV. századtól kezdve használatos formulát alkalmaz), Pauler Gy., stb. állásfoglalása óta mégis az egész szöveget XIII. század végének tekintjük.

Ld. még általában: Erdélyi L., *Magyarország törvényei Szt. Istvántól Mohácsig* (Bp 1942).

2. Oklevelek

Az Árpádkor egészére, s így a XIII. századra is vonatkozó, általános jellegű gyűjteményeket és oklevéltani tájékoztatást ld. a II. fejezetben, B. alatt.

A XIII. században már megszorodik okleveleink száma: III. Bélától 24 év alatt 35, Imrétől 8 év alatt 45, II. Andrástól már 30 év alatt több mint 300, IV. Bélától 35 év alatt több mint 1100 oklevél maradt; ez a gyarapodás a fejlődéssel járt együtt, és nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a régebbi oklevelek elpusztultak a tatárjárás alkalmával. II. András hercegekori (1198—1203), Smičiklas (II) által közölt okleveleit kiegészíti: G. Praga, *Un diploma inedito del duca Andrea Arpad e la storia di Spalato nel primo duecento* (Archivio storico per la Dalmazia, Roma 1934). Ld. még Szentpétery I., *II. Endre király oklevelei a topuszkói apátság részére* (FEkv 1917), és u. ő, *II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából* (T 1917). Barabás S., *Két hamis Frangepán-oklevél*, 1209, 1223 (kny. Sz 1914). Gácsér I., *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása* (Pannonhalma 1941). Az *Aranybullát* ld. a törvények közt, az *Andreanumot* az előzőkben (11. l.) id. erdélyi szász anyagban; ld. még az idevonatkozó, id. (84. l.) irodalom mellett: M. Reschner, *De praediis praedialibusque Andreani commentatio* (Nagyszeben 1824). Fr. Zimmermann, *Das Privilegium Andreas II* (MIOG 1884). G. Müller, *Ist das Andreanum vom Jahre 1224 eine Fälschung?* (kny. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1935). II. András kereszteshadjárata: R. Röhrich, *Regesta Regni Hierosolymitani*, 1097—1291 (Oeniponte 1893). A tatárjárásról egy magyar püspök volt párisi iskolatársához intézett levelét

Matthew Paris krónikájából (*Script. rerum Britannicarum* 57, VI. 75) közli Fejér (*Cod. Dipl.* IV/1, 232), a Waverley-évkönyvekből (*Scr. rer. Brit.* 36, II. 324) bővebben Fest S. (LK 1934, 233). A különböző magyar egyházi testületek által segélyért Rómába küldött Salamon mester ajánlólevelét (1242 febr.) másolatból közli F. Schneider (MŰG 36, 4. füzet). Sörös P., *Ürídás pannonhalmi apát levelei a tatárjárás idejéből* (Pannonh. főisk. évk. 1916/17). Istványi G., *XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követségéről* (Sz 1938).

Az árucserére és pénzforgalomra vonatkozó XIII. századi források közül közvetve magyar vonatkozásban is fontosak Wolfger passauai püspök két ausztriai és egy itáliai útjának (mely alkalommal Imre követségével is találkozott) *számadásai* (1203—1204), melyek a különböző bajor-osztrák-felső-itáliai pénznemek értékviszonyát világítják meg. Kiadta I. V. Zingerle, *Reiseberechnungen Wolfgers von Ellenbrechtskirchen* (Heilbronn 1877); adatait összeállítják és értékelik: Kropf L., *Wolfger püspök uti számadásai* (MGSz 1899; ld. még u. ő, MGSz 1900, 90) és Hóman B., *Magyar pénztörténet* (Bp 1916, 650). Még fontosabbak azonban a megmaradt hazai vámjegyzékek, így a győri (1255; Fejér, *Cod. Dipl.* IV/2, 333) és különösen az esztergomi (1288; Knauz N., *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* II. 238); mindkettő adatai összeállítva; Hóman B. i. m. (527—534); az esztergomi IV. László 1288-as oklevelében maradt fenn, mely az esztergomi káptalan vám- és vásárváltságait megerősítve régebbi okleveleket és hiteles káptalani feljegyzéseket írt át; Domanovszky S., *A harmincadvám eredete* (Bp 1916) megállapítása szerint az esztergomi vámjegyzék 4 különböző időből való (II. András, 1255, 1284, 1288) jegyzék összevetéséből készült. Az utóbbi források a városfejlődés szempontjából is fontosak. A XIII. századból, főleg IV. Béla korából számos vásár- és város-privilegiumot közölt Endlicher (RMA). Ld. még A. Büchler, *Das Juden-privilegium Béla IV vom Jahre 1255* (Bp 1941, kny. Heller-Emlékkönyv).

Az utóbb a hazai gyakorlatra jellemzően széleskörű működést kifejtő hiteleshelyek (*loca credibilia*), egyházi testületek (káptalanok, konventek) a XIII. században a peres eljárással kapcsolatos ú. n. istenítéletek regisztrálása mellett már felek kérésére vagy hatósági megbízásra közhitelű okleveleket is kiállítottak. A rájuk vonatkozó irodalmat ld. alább (112. l.). A váradi káptalan társadalomtörténeti szempontból igen fontos, a XIII. század első felében vezetett regesztumát a ma már eltűnt jegyzőkönyvből először Martinuzzi György adatta ki: *Ritus explorandae veritatis* (Kolozsvár 1550); további kiadásai: Bél M. (AH); RMA; Kandra K., *A váradi regestrum* (Bp 1898) magyar fordítással, de sok hibával; a leghasználatóbb: Karácsonyi J.—Borovszky S., *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom* (Bp 1903). Ld. még Vajda Gy., *A váradi regestrum* (Bp 1880). Karácsonyi J., *Egy kis magyarázat* (Sz 1905).

A XIII. században kezd a nemesi megye mint közhatóság is oklevelet kiadni. Ennek korai példjaként a zalai köznemesek (universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti) nevezetes ítéletlevele (1222) kiadva: Nagy I., *Zala vármegye története. Oklevéltár* (II. Bp 1890; 643). A városok oklevélkiadása inkább a század második felében kezdődik.

Az Árpádkor utolsó szakaszára: Szentpétery I., *Bolgárország IV. Béla király címében* (KLEkv 1925). Henricus de Ysernia (II. Otakár jegyzője) formuláskönyvéből magyar vonatkozású adatokat hoz J. Chr. Engel, *Historisch-diplomatische Aufklärungen* (ZU II, 1802). Szentpétery I., *IV. László*

pecsétváltoztatásai (LK 1923). Ipolyi A., *Magyar okmányérdekességek* (Sz 1868, 2 közl.). IV. László adományleveleiből közölnek Pettkó B. (HK 1890, 582) és Pajdussák M. (KSz M 1913, 256). Ld. még, a Habsburg-kapcsolat irataira, Fraknói V. alább (101. l.) id. tanulmányát, és Lodomér érsek levelét (102. l.), Óváry L., *Az Árpádok és Anjouk összeköttetései történetéhez* (TT 1885).

A XIII. század osztrák vonatkozásaira (magyar-cseh versengés a Babenberg-örökségért): J. Chmel, *Urkunden zur Geschichte von Österreich, Steiermark ... 1245—1300* (Bécs 1849, FRA II/1). A. Meiller, *Regesten zur Geschichte der Markgrafen und Herzöge Österreichs aus dem Hause Babenberg* (Bécs 1850). J. Zahn, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, 1260-ig* (1—3, Graz 1875). A. Jaksch, *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (1—4, Klagenfurt 1896—1906; pótlás 1915). Fr. Kroner, *Urkundenbuch zur Geschichte ... der Steiermark, 1283—1411* (Graz 1898). Ld. még III. András feleségére: Libenau, *Hundert Urkunden zur Geschichte der Königin Agnes, 1288—1364* (Regensburg 1869).

C) Irodalom

Az Árpádkorra általában, s így a XIII. századra is vonatkozó összefoglaló jellegű irodalmat ld. a II. fejezet C/1. szakaszában.

1. II. András

Erősödő feudális pártharcok a XIII. század küszöbén, Imre király és öccse fegyveres küzdelmei: A. Huber, *Studien* (AÖG 1883), valamint András hercegről (III. Ince feddő levelével) V. Klaió (Rad 136. k., ld. Sz 1900, 375). Imre és András dráwaparti jelentéről és az utóbbi elfogatásáról Spalatói Tamás tudósít (ld. A. alatt). II. András (1205—1235) feleségéről (merániai Gertrud): Csontos J., *II. Endre és Gertrud arképei egy XIII. századi stuttgarter codexben* (Sz 1886), Nagy G. és Varju E. adalékai (AÉ 1900, 419). Gertrud megöletéséről (1213): A. Huber, *Die Ermordung der Königin Gertrud von Ungarn* (*Studien*, AÖG 1883 és kny.). Wertner M., *Gertrud királyné gyilkosai* (EM XIV), adalék (T XIII, 91). Mátyás Fl., *Népmondák és történeti adatok Gertrud királyné erőszakos haláláról* (Sz 1907). Érdújhelyi M., *Péter és Bánk bán összeesküvése* (Újvidék 1893). Dudás Gy., *Petur bán* (Sz 1906). Pór A., *Bánk bán Melindája* (EM 1890 és kny.). Az eseményről megemlékező elbeszélő kútfők közül az esztergomi érsek állítólagos kétértelmű nyilatkozatát a gyilkosság tervéről Albericus jegyezte föl (ld. A. alatt). Egyéb dinasztikus adatok: Nyáry A., *Beatrix királyné, II. Endre harmadik hitvese* (Sz 1868). Wertner M., *Die dritte Heirath Margarethas von Ungarn* (Viertelj. f. Siegel-, Wappen-, u. Familienkunde 1890). Kropf L., *Árpádházi Jolán, Aragon királynéja* (Sz 1897). Thallóczy L., *Árpádházi Jolánta hgnő* (Sz 1897).

Bizáncnak a Zárát is elfoglaló (1202, ld. F. Šišić, Margalits E., *Horvát tört. rept.* II. 744) u. n. IV. kereszties hadjárat alkalmából velencei érdeket szolgáló elfoglalása (1204, latin császárság berendezése: J. Tessier, *La quatrieme croisade*, Paris 1885; W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903) után délen versenytárs nélkül maradt magyar királyság III. Ince pápa (1198—1216) erőteljes bogumil-, stb. ellenes törekvései által támogatott balkáni terjeszkedő politikájára: A. Luchaire, *Innocent III. et la question d'Orient* (1903); ennek utódjára: Clausen, *Papst Honorius III, 1216—1224* (Bonn 1895). Fraknói V., *Magyarország összeköttetései a szentszékekkel*

(I. Bp 1901). Asbóth J., *A bosnyák bogumilok az Árpádok, Anjucuk és Hungyadiak alatt* (BpSz 1885), és F. Rački (Margalits E., *Horvát tört. repert.* I. 221.) Hodinka A., *Egyházunk küzdései a boszniai bogumil eretnekekkel* (A Bp növendékpapság munkálatai, Bp 1887), és u. ő, *Tanulmányok a bosnyák-diakovári püspökség történetéből* (Bp 1898). Slatarski, *Geschichte der Eulgaren* (I. 1918).

A magyar domokosiend XIII. század eleji u. n. kun missziója a mai Románia területén: N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung (1221) bis zur Tatarenverwüstung, 1241—1242* (Zürich 1913). Nemzetközi keretben: Altauer, *Die Dominikanermission des XIII. Jahrhunderts* (Breslau 1924). Iványi B., *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau* (Siebenb. Vierteljahrschrift 1930, I., IV.). Juhász I., *A középkori nyugati misszió és a románság* (Kolozsvár 1942). J. Richard, *La papauté et les missions catholiques au moyen âge* (Mélanges de l'école française à Rome, T. LVIII, magyar vonatk. részletekkel). A tatárjárás-kor megszűnt, majd a XIV. században, de csak elvben felállított ú. n. milkói püspökségre: Benkő J., *Milcovia* (1—2, Bécs 1781; benne a nem létező püspök 1096-os hamisított levele a székeiyekhez). M. Auner, *Episcopia Milcoviei in veacul al XIV-lea* (Revista Catolică, Bukarest 1914). R. Candea, *Der Katholizismus in den Donaufürstenthümern* (Lipsee 1917). A kérdést tisztázza Makkai L., *A milkói (kun) püspökség és népei* (Debrecen 1936).

A Barcaságba telepített (1211) majd onnan András által kiűzött (1225) német lovagrend szerepe: Veszely K., *II. András és a német lovagrend a Barcaságban* (MSi 1864). Reiszig E., *A német lovagrend a Barcaságban* (Sz 1901). Illésy J. (Sz 1902, 233). Fr. Obert, *Hermann v. Salza und die Besiedlung des Burzenlandes* (Bécs 1905). M. Peribach, *Der deutsche Orden in Siebenbürgen* (MIÖG 1905). Müller, *Die Ursachen der Vertreibung des deutschen Ordens aus dem Burzenland* (KB 1925). Fr. Schuster, *Die Ursachen der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenland* (ASL 1938); a rend Lengyelország ellenfelévé nőtt új állama Keletporoszországban: W. Ketrzyfisky, *Der deutsche Orden und Konrad v. Masovien, 1225—1235* (Lwów 1904). W. Bergmann, *Reste deutscher Ordensburgen in Siebenbürgen nebst einer Geschichte des Deutschen Ritterordens in diesem Lande* (Freudenthal 1909). Caspar, *Herman v. Salza und die Begründung des deutschen Ordensstaates* (Tübingen 1924). Cohn, *Hermann v. Salza* (Breslau 1930). J. Schiopul, *Contribuțiuni la istoria Transilvaniei în secolele XII și XIII.* (Kolozsvár 1932), újabb elméletét (a lovagrendet nem a Barcaságba, hanem a magyar-lengyel határra telepítették) megcáfolta E. C. Lăzărescu, *Notă despre documentele Tării Bârsei și Cavalerii Teutoni* (Brassó 1934).

A Halics megszerzésére irányuló, ismételt kísérletekre az A. alatt id. orosz évkönyvek mellett Lovcsányi Gy., *Adalékok* (Sz 1886, 433). Kállay U., *Mikor koronázták Kálmánt, Halics felelő királyát?* (Sz 1903).

II. András sikertelen (és apósa Henrik latin császár valaminő magyarbizánci utódlásának tervével összefüggő) kereszties hadjárata (1217) néhány régi közlés, így Wenzel G. (AKÉ 1850), Hatala P., *Magyar keresztiesek, 1217—1218* (MSi 1864) után főleg R. Röhricht munkái (ld. még A. alatt is, 00. 1.): *Die Kreuzzugbewegung im Jahre 1217. Der Kreuzzug Andreas II* (FDG XVI), és: *Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges* (Innsbruck 1891). Kozics L., *II. Endre kereszties hadjárata* (KSz 1894). Wilzek E., *II. Endre kereszties hadjárata* (Sz 1894). Wasshegyi E. (Bp 1916). András keleti politikájának céltudatos voltát kiemeli, de azt császári törekvések helyett a görög földön

elő trónkövetelőktől való félelmeire vezetni vissza. Miklóssy Z., *II. Endre és a trónkeresők* (Budafok 1911). R. Grousset, *La Hongrie et la Syrie chrétienne au XIIIe siècle* (NRH 1937).

2. Államháztartás, pénzügyek

A nagyméretű, örökjogon való birtokadományozásra: [R. Kiss I., *II. András birtokreformja: a perpetuitás* (DSZ 1927). Domanovszky S., *A harmincadvám eredete* (Bp 1916; a harmincad ekkor még a birtokkal együtt eladományozott vámjövedelemből a királynak vagy királynénak fenntartott hányad). A domaniális jövedelmek csökkenésével együtt fokozódó pénzrontásra: Thalióczy L., *A kamara haszna* (Bp 1897); a külföldi pénz térhódítására: László J., *Nyugati pénznemek hazánkban a XIII. században* (TSz 1915, 2 közl.). Az adózásra összefoglalóan: Illés J., *Az árpádkori társadalom és az adózás* (Bp 1900), és Eckhart F., *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig* (Arad 1908, d), Apodfia Dénes tárnokmester intézkedéseire (új pénzverőkamarák, stb. bérbeadása, stb.) és a kamarabérlők szerepén át a kereskedelmi és uzsora-) tőke első megjelenési formáira: Nagy I., *Dénes tárnok* (T I). Wertner M., *Ompud nádor és utódai* (T XIII). Réthy L., *Magyar pénzverő izmaeliták Magyarországon* (EPbK 1881); az izmaelitákra ld. még 85. l. Hóman B., *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* (Bp 1921, az elején). Lederer E., *A középkori pénzüzetek története Magyarországon* (Bp 1932). Molnár E., *A kapitalizmus kezdetei Magyarországon* (TáSz 1947, franciául RHC 1947). A sóregále bérbeadására: Paulinyi O., *A sóregále kialakulása Magyarországon* (Sz 1924). Az egyháznak szószállításból származó jövedelme, stb. védeimében ez ellen vívott harcára az első két aranybulla mellett a Jakab praenestei püspök magyarországi küldetéséhez fűződő, és a sóelosztás hasznát az egyháznak biztosító bereg egyezmény (1233) vet fényt: kiadta Knauz N., *Monum. Ecclesiae Strigoniensis* (I. 292).

3. Aranybulla, köznemesesség, nemesi megye

II. András első (1222) aranybulláját (a másodikkal, valamint a többi XIII. századi bullával ill. törvénnyel együtt) ld. B. alatt. Karácsonyi J., *Az Aranybulla keletkezése és első sorsa* (AÉt 1889) kimutatja az András- és (volt) Imre-párti főúri csoportok politikai vetélkedését, de nem látja a probléma társadalmi hátterét. A régebbi irodalmat egyrészt a feudális elemekkel telt közjog-történeti felfogás fikciói jellemezték, így Ferdinandy G., *Az Aranybulla* (Bp 1899), u. ő, *Rendő elemek a magyar alkotmányban* (1907), és Lacányi. *Modern alkotmányos intézmények a középkori államokban* (1873); részben (s ezzel összefüggésben) pedig a külföldi, főleg az angol Magna Chartával való alkotmányfárhuzam érzékelése, így pl. Szántó S., *Az aranybulla keletkezése* (EM 1881), Hantos E., *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution* (London 1904), újabban Fest S., *Magna Charta — Aranybulla* (BpSz 1934), és u. ő, *Fárhuzam az angol és a magyar alkotmány fejlődése között a XIII. században* (BpSz 1941; kritika: Händel B., Sz 1942, 123). Szentföldi francia hatást keres Divéky A., *Az aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya* (Bp 1932), és u. ő, *La constitution du royaume de Jérusalem et les institutions hongroises et polonaises* (Résumé, Congrès de Varsovie, 1933). Ld. még u. ő, *Az Aranybulla hatása a lengyel jogra* (Bp 1942). Az ellenállási jog természetére:

Fr. Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht* (1924). Bartoniek E., *Corona et regnum* (Sz 1934).

A mozgalom belső feltételeit illetően Erdélyi L., *Az Aranybulla társadalma* (FÉkv) néhány lényeges tévedést tartalmaz : a jobbággyokkal is bíró, birtokos servienseket, akik a feudális uralkodóosztálynak képezték alsóbb rétegét, a még azon belül alattuk álló várjobbággyoknak is alája helyezi, az oklevélben előforduló ióbagio (méltóságviselő főúr) fogalmat pedig az utóbbiakra is érti. A világi nagybirtok emelkedése (egész megyék eladományozása) és a feudális hatalmaskodás által az alsóbbak körében okozott bizonytalanságra és vitákra ld. a *várdi regestrum* (92. l.) által feljegyzett peres eseteket, melyek megértetik a serviensek által vezetett, de a köznemességbe való emelkedésük (ld. az 1267-es bullát) után elhagyott mozgalom széles hátterét. Ebben az összefüggésben használandók fel a részlettanulmányok adatai : Váczy P., *A királyi serviensek és a patrimoniális királyság* (Sz 1927). Bodolay Gy., *Hűbéres királyi serviensek a XIII. században* (Pécs 1940). Novák J., *A várjobbággyág intézménye* (Debrecen 1940). A hazai köznemesség és a nyugateurópai lovagság eltérő vonásaira is rámutat Mályusz E., *A magyar köznemesség kialakulása* (Sz 1942). A század végére már a törvényekben (1290, 1298) is megjelenő nemesi megyeservezet (4 szolgabíró, stb.) fejlődésére : Tagányi K., *Megeyi önkormányzatunk keletkezése* (AÉt 1889), és u. ő, *A nemesi önkormányzati vármegyék megalakulása* (*Szolnok-Doboka vármegye története*, I. Dész 1901). Török P., *A nemesi megye megalakulása* (Bp 1907, kny. EM), valamint Holub J. részletes helyi monográfiája : *Zala vármegye története a középkorban* (I. 1929). A megyei törvényszékek fejlődésére néhány borsodi és hevesi adat : Ipolyi A., *Magyar okmányérdekességek* (Sz 1868, 2 közl.). Az ennek ellenére az oligarchiák hűbéri függésébe kerülő köznemesség „familiáris” voltára az 1298 : 12 tc. mellett általában : Szekfü Gy., *Serviensek és familiárisok* (Bp 1912).

4. IV. Béla. A tatárjárás

Wertner M., *IV. Béla király története okirati kútfők nyomán* (Temesvár 1893 ; benne itinerárium, tisztségviselők, stb.). Hajnal I., *IV. Béla király kancelláriájáról* (T 1914). IV. Béla kezdeti fellépéséről a „főlöseges” adományok revíziója és a nagyurak visszaszorítása érdekében Rogerius (ld. A. alatt) tudósít, aki a kunok befogadását, valamint a tatárjárás lefoiyását is elmondja. Ld. még a Julianus útjai leírását, valamint a tatárjárásra vonatkozólag, a külföldi forrásokat.

A tatár birodalomra : M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols* (4 kötet. Hága 1834—1835). Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren* (Breslau 1872). Howorth, *History of the Mongols* (3 kötet, London 1876—1888). H. Cordier, *Mélanges d'histoire et de géographie orientales* (II. Páris 1920). Hänisch, *Geheime Geschichte der Mongolen* (Lipose 1941). Pálfy I., *A tatárok és a XIII. századi Európa* (Bp 1928, d). Magyarországi betörésükre (1241—1242) : Rosty Zs., *A tatárjárás IV. Béla idejében* (Pest 1856). Szalay L., *A tatárjárás Magyarországon* (Pest 1872). Hradszky J., *A mongolok betörései Magyarországra és a menedékkó a Szepeességben* (A Magy. Kárpát-egylet évkönyve. I. Kassa 1874). E. Sayous, *L'invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242* (Paris 1875). Kápolnai Pauer I., *A muhi csata színhelye* (Sz 1878). Hampel J., *Leletek a muhi csatáról* (AÉ VIII). Márki S., *Arad középkori hadtörténete* (HK 1890, 3 közl.). Bárczay O., *Két hadi esemény a XIII. századból* (HK 1893, 2 közl. : muhi csata). Pauler Gy., *A sajómezei útközet, 1241* (HK 1893). Olchváry Ö., *A muhi csata* (Sz 1902, 3 közl. ; az eddig legalaposabb

ismertetés). Szádeczky B., *A tatárjárás* (Kolozsvár 1899). Germanus Gy., *Angolok Magyarországon* (Sz 1910; angol kalandor mint a tatárok tolmácsa). A problémát szélesebb, keleteurópai keretben tárgyalja Strakosch—Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa*, 1241—1242 (Innsbruck 1893), aki a támadás közvetlen okát a kunok befogadásában véli megtalálni, és megkísérli a Bécs—Krakó—Kievi kereskedelemre gyakorolt hatását is megállapítani. A tatárjárás és a szomszédos népek: I. Kukuljević, *Der Kampf der Kroaten mit den Mongolen und Tataren* (Kroatische Revue 1886). Fr. Palacký, *Der Mongolen Einfall im J. 1241* (Prága 1842). Bachfeld, *Die Mongolen in Polen. Schlesien. Böhmen und Mähren* (Innsbruck 1888). Hogy a tatárok (egyébként megtörtént) morvaországi betörésére vonatkozó és Boczek (*Codex diplomaticus Moraviae* III) által közölt oklevelek legnagyobb részét hamisítványok, kimutatta B. Bretholz, *Die Urkunden über den Tatareneinfall in Mähren* (Zeitschr. des Vereins für die Geschichte Mährens 1897). A IV. Bélát megzsaroló Frigyes osztrák hg. szerepére: Schwammel, *Der Antheil des österreichischen Herzogs Friedrich des Streitbaren in der Abwehr der Mongolen und seine Stellung zu König Béla von Ungarn* (Zeitschr. für österr. Gymnasien 1857).

Ujabban Zichy L., *A tatárjárás Magyarországon* (Pécs 1934) azt hangsúlyozta, hogy a régi felfogás túlzottan súlyosnak tüntette fel a tatárpusztítás következményeit; újra a hagyományhoz fordul vissza Félegyházy J., *A tatárjárás történeti kútfőinek kritikája* (Vác 1943), és u. ő, *A váci püspökség a tatárjáráskor* (Vác 1943). J. Schiopol (ld. 94. l.) elmélete, hogy a tatárok nem vonultak keresztül Erdélyen, a magyarok és székelyek meg éppen előlük menekültek oda, adataiban nem áll meg, célzatában sovíniszta. IV. Bélának a tatár problémával kapcsolatban IV. Ince pápához (1252 vagy 1253) intézett, érdekes levele: MTKK.—G. Soranzo, *Il papato, l'Europa christiana e i Tatari* (Milano 1930). Ld. még Vikál J., *A pápaság befolyása Magyarországon IV. Béla király korában* (Bp 1881).

IV. Béla tatárjárás utáni, szláv (lengyel-orsz) dinasztikus politikájára: Lovesányi Gy., *Adalékok* (Sz 1886). Wenzel G., *Rosztisláv galíciai hg. IV. Béla magyar királynak veje* (Bp 1887), és u. ő, *Boris und Rostislav* (Berlin 1889); Rosztisláv macsói bánására Fr. Hybl (J. Goll-émlékkönyv, *Sborník prací historických*, Prága 1906). Pesty Fr., *A macsói bánok* (Sz 1875, 2 közl.). Faragó L., *A macsói bánóság története az Árpádok korában* (Kaposvár 1911. kny.). Szentpétery L., *Bolgárország IV. Béla királyi címében* (KLEkv). A már 1230 körül alakult (az Alduna és az Olt közti) szörényi bánóság hűbérbeadása a János-lovagoknak: Pesty Fr., *A szörényi bánóság és Szörény vármegye története* (I. 1877). Reiszig E., *IV. Béla király és a János-lovagrend Magyarországon* (Sz 1901). Biró F., *A magyar uralom Dalmáciában IV. Béla korában* (Bp 1909, d).

A nyugati irányú politikát illetően a Harcias Frigyessel vívott küzdelemre, annak halála után IV. Béla és Otakár cseh király osztozkodására és konfliktusaira a Babenberg örökségen: A. Ficker, *Herzog Friedrich, der letzte Babenberger* (Innsbruck 1884). Barabás S., *Babenbergi „Harcos“ Fridrik* (Sz 1885). Juritsch, *Geschichte der Babenberger* (Innsbruck 1894). A Lajtamenti csatára (1246): J. Lampel (Mitth. des Wiener Alterthumsvereins 34), s öt évátva K. Uhlirz (MIÖG 21). Béla, ill. István hg. mint kormányzó átmeneti uralma Stájerországban: J. Lampel, *Die Landesgrenze von 1254 und das steirische Ennsthal* (Bécs 1887, AÖG 71). Szakáll Zs., *Magyarország*

nyugati határa 1254-ben (Bp 1908). Muchov, *Geschichte von Steyermark* (V). Fr. Krones, *Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogtums Steiermark* (Grác 1897). J. Wichner, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont* (III. 1876). Pirchegger, *Geschichte Pettau im Mittelalter* (I. 1903). Wertner M., *A stájer Treun-család magyar vonatkozásai, 1240—1270* (Sz 1903). Az Otakárral folytatott küzdelemre még: Ph. Lambacher, *Österreichs Interregnum* (Bécs 1773, iratokkal). O. Lorenz, *Die Erwerbung Österreichs durch Ottokar von Böhmen* (Zeitschr. für österr. Gymnasien 1857), és u. ő, *Deutsche Geschichte im XIII. und XIV. Jahrhundert* (I. Bécs 1863). R. Moser, *Die Erbfolgeberechtigung auf Österreich nach dem Aussterben der Babenberger* (Rostock 1893, d). IV. Béla és Daniló halicsi fejedelem pozsonyi találkozására az Otakár elleni közös fellépés ügyében, a galíciai Hypatios-krónika felhasználásával: B. Barvinskyj (A Ševčenko-társ. közlem. 1903). Az Otakár-problámát ld. még alább (101. l.).

Az ország reorganizációjával is előmozdított telepítési politika folytatására, a kunokra (akik az 1246-os lajtamenti csatában is résztvettek) új megyék kialakulására ld. az előzőleg (80, 85. l.) id. anyagot. IV. Bélának a zsidókkal kapcsolatos intézkedéseire (tárnokmester alárendelésük, stb. ld. még 72. l.) Kohn S., *A zsidók története Magyarországon* (Bp 1884) és Balogh Sz., *A magyarországi zsidók kamaraszolgasága* (1907). A feudális anarchiára és V. István ifjabb királlyal való konfliktusra pedig ld. az alább (100. l.) id. anyag.

5. Ipar, városok az Árpádkorban

A mezőgazdaság és ipar fokozatos különválására és általában a hazai ipar első fejezeteire nem sokat nyújt Horváth M., *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig* (Pest 1842; *Kisebb tört. munkái*, II; Pest 1867), vagy Ipolyi A. vázolata: *A magyar iparélet történeti fejlődése* (Bp 1887, kny.). Az ezzel együtt kialakuló és a XIII. században, IV. Béla idején már jogi kiváltságokkal is ellátott hazai (mező)városok keletkezését illetően a magyar polgári történetírás nemcsak a korabeli nyugati gazdaságtörténeti elméletek (kereskedelmi és jogi kiváltságok, ezek társadalomalakító hatásának túlbecsülése; várelmélet, itt IV. Béla védelmi politikájának hangsúlyozása, stb.) változatai közt ingadozott, hanem ráadásul még azon, speciálisan keleteurópai probléma körül is, hogy a városok idegen (német) telepítésekre vezethetők-e vissza. Wenzel G., *Magyarország városai és városjogai* (Bp 1877) a városi intézményt még mondhatni német filiációnak tartotta Magyarországon. Az első behatóbb kutató: Szalay J., *Városaink a XIII. században* (Bp 1878), és u. ő, *Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században* (Sz 1880), már rámutatott, hogy az árpádkori városok (melyek keletkezését ő egyébként a tatárjárás utáni várépítésekkel hozza kapcsolatba) korántsem voltak ily mértékben idegenek. A kérdést nem sokkal vitték előre Vajda Gy., *Városaink befolyása a közműveltségre, 1000—1301* (Bpi kegyesr. főgimn. ért. 1878) és Kelemen F., *Városaink keletkezése és a polgári elem az Árpádok alatt* (Mármarosziget 1901). A kereskedelmi faktort hangsúlyozta Pesty Fr., *A magyarországi várispánságok története* (Bp 1882). A kereskedelmi és katonai, stb. szempontokat egyesíteni próbálja Hóman B., *A magyar városok az Árpádok korában* (Bp 1908). Modernebb apparátussal készült áttekintés: Mályusz E., *Geschichte des Bürgertums in Ungarn* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1927—1928 és kny.). A már Kaindlnál (83. l.) is megjelenő, német imperialista történetírás pedig a német telepítés

és abból kialakuló egyes városok tényeit alapmagyarázattá téve arra használta fel, hogy a magyarországi városalakulást, a belső társadalmi fejlődést félretéve, egyszerűen a német kultúra kisugárzásaként tüntesse fel a „kultúrlejtő” keleti, alacsonyabb területein; így K. Schünemann, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa* (Breslau é. n., 1932), aki ilyen irányú elvi megállapítások után Esztergom kialakulását vizsgálja. Ezzel szemben arra, hogy a szepesi és erdélyi szász városokat nem tekintve, a XIII. századi városokban, a környék magyar, parasztközből lett kézműveseit is ott találjuk, rámutatott Lederer E., *A legrégibb magyar iparosostály kialakulása* (Sz 1928), aki az egyházi nagybirtok szolganépei közül fokozatosan kiváló és a XIII. századi megmozdulásokat is vezető kézművesek útját a céhszerű szervezkedés első, XIII. századvégi kezdetéig elkíséri (esztergomi és óbudai mészárosok, stb.). Pleidell A., *A magyar várostörténet első fejezete* (Sz 1934, 3 közl.) ugyancsak elveti a német import elméletét, de azt a római kontinuitás elméletével próbálja helyettesíteni, amely érdekes adatai ellenére a konkrét bizonyítékok hiányán túl azért sem fogadható el, mert nem számol a népvándorlási kor társadalmi feltételeivel.

A városok viszonyait illetően a RMA által közölt különböző kiváltáslevelek mellett Salamon F., *Buda-Pest története* (II., és a kútfőbírálatokat tartalmazó III. kötet, Bp 1885). Rupp J., *Budának és környékének helyzeti viszonyai a középkorban* (AK 1865—1866, 2 közl.). Gárdonyi A., *Buda és Pest a tatárjárás előtt* (Bp 1941). Esztergomra K. Schünemann fent id. munkája mellett u. ő, valamint Balogh A. (helyrajzi) tanulmánya (Esztergom Évlapjai V., 1930). Csóka K., *Adatok Esztergom XIII. századi helyirataához* (MSi 1867). Pór A., *Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt* (MGSz 1904; százados vita). Sinka I., *Magyarország Árpád-kori fő- és székvárosa, Esztergom* (Szeged 1936, d). Villányi Sz., *Györmegye és város anyagi műveltségtörténete, 1000—1301* (Győri rk. gimn. ért. 1881). Csizmadia A., *Győr városjoga az Árpádok korában* (Győri Szemle 1940). Sopromra Nagy I. vázlata: *Sopron múltja* (Sz 1883, kiránd.) óta Házi J. fontos gyűjteménye (14. l., ld. mellette a többi városi iratkiadás idevonatkozó szakaszait is). Ortvay T., *Pozsony város története* (I. Pozsony 1892). Fertály L.-né, *Miskolc az Árpádok korában* (Miskolc 1928, néhány Anjoukori oklevéllel). A Felvidékre: Wenzel G., *Das Stadt- und Bergrecht der kön. Frei- und Bergstadt Schemnitz aus dem 13. Jahrhundert* (kny., Wiener Jahrbücher der Literatur, 104. köt.; tulajdonképpen későbbi!). Iványi B., *Vázlatok Eperjes középkori jogéletéből* (Sz 1909, 2 közl.). Demkó K., *A szepesi jog, Zipser Willkühr* (Bp 1891); ld. még a felvidéki és erdélyi német telepítések anyagát (83. l.), valamint az összes városokra a II. és III. fejezetben alább felsorolt anyag idevonatkozó részeit.

A fejlődő árukereséssel jelentkező problémákra (árumegállító jog, stb.): Takáts S., *A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk korában* (Székesfehérvár 1907). A nyugati (regensburgi, stb.) áruforgalom (külföldi iparcikk — magyar nemesítés) leföldözése céljából kapott, bár még nem komoly sikerű bécsi árumegállító jog (1222) szerepére: M. Hafemann, *Das Stapelrecht. Eine rechtshistorische Untersuchung* (Lipese 1910). O. Brunner, *Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert* (Bécs 1929). Diószegi A., *A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében* (Kolozsvár 1909). A nyugatira Pleidell A., a dalmáciai kereskedelemre Fekete Nagy A. id. (79. l.) tanulmányai. Érdekes egykorú árujegyzék, ill. adóslevél alapján: G. Soranzo, *Acquisti e debiti*

di Béla IV, re d'Ungheria (Aevum 1934) és Huszti D., IV. Béla olaszországi vásárlásai (Közgazd. Szemle 1938).

A felvidéki és erdélyi érbányák és az erdélyvidéki sóbányák működésére már a XIII. században található okleveles adatokat egybegyűjti Wenzel G., *Magyarország bányászatának kritikai története* (Bp 1880). A német bányászok telepítésére és a bányatelepek sz. kir. városi rangra emelésére IV. Béla által ld. a városoknál fent id. anyagot, és különösen a selmeci jogkönyvet, mely az utóbb felbomló, közösségi bányatermelésre is rávilágít; az utóbbira ld. még: Mihalovits J., *A magyar bányatársadalmi intézmény eredete* (Sopron 1925). Az egyes bányahelyek történetére, kezdeteire ld. a köv. részben id. monografikus tanulmányok idevágó első részeit (127. l.). A sóbányászatra Paulinyi O. id. (95. l.) tanulmánya mellett Iványi B., *A kir. sóbányakamara szervezete a középkorban* (Bp 1911).

6. Az oligarchia politikai előretörése.

IV. Béla utolsó éveinek belső harcaira fiával (István ifjabb király) és a feudális anarchia elhatalmasodására: A. Huber, *Die Streitigkeiten zwischen König Béla IV und seinem Sohne Stefan* (Studien. AÖG 1884). Szentpétery I., *V. István ifjabb királysága* (Sz 1921). V. István (1270—1272) itineráriumát összeállította Wertner M. (Vjestnik, zágrábi levéltár, 1902—1903). Pauler Gy., *V. István király bolgár hadjáratai* (*Hunfalvy-Album*, 165), valamint a bogumilokra fent (94. l.) id. anyag. A nápolyi királyságból már a Balkán és a Duna felé tekintő Anjoukkal létrejött kettős házassági kapcsolatra (Anjou Károly és V. István gyermekei kölcsönös eljegyzése): Miskolczy I., *Anjou Károly politikája a taghiacozói csata után* (TSz 1913). Patek F., *Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetései* (Sz 1918). Adalgisio de Regibus, *Le contese degli Angiovisini de Napoli per il trono di Ungheria* (Rivista Storica Italiana 1934). Fraknoi V., *Mária, V. István leánya, nápolyi királyné*, 1271—1323 (kny., BpSz 1906). Id. még az Anjou-kor irodalmát.

A XIII. század utolsó harmadában tartományúri oligarchiává nőtt feudális nagybirtokos-osztály összetételére és főbb szereplőire IV. Bélától III. András koráig, s részben azon túl is (ld. a XIV. század irodalmát) Karácsonyi J. összefoglaló repertórium: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* (1—3, Bp 1900—1901) mellett a genealógiai, stb. adalékok és részlet-tanulmányok sorából (a közlés időrendjében):

Salamon F., *Az első Zrínyiek* (Pest 1865; brebiri grófok, Subich Pál és fia), Botka T., *Családtani bonyodalmak és adalékok* (Sz 1876, pl. a Ludan-nemzetségre). Bunyitay V., *Kopasz nádor, életrajz a XIII—XIV. századból* (Sz 1888, 2 közl.). Pór A., *A németújvári grófok elnevezése* (Sz 1888), u. ö., *Az Amadé (Omode) nádorok* (T VII), u. ö., *Az Osl-nemzetség története a XIII. és XIV. században* (T VIII), u. ö., *László erdélyi vajda nemzetsége* (T VII), és u. ö., *László erdélyi vajda, 1291—1315* (EM 1891). Werner M., *László erdélyi vajda nemzetsége* (Sz 1890), és u. ö., *Die Grafen von St. Georgen und Bösing* (Bécs 1891), u. ö., *II. Moys nádor és családja* (Sz 1892, 2 közl.), és u. ö., *Kemény fia Lőrinc nádor* (1267—1269) és utódai (Sz 1892, a Matucsina-családra). Révész F., *Németújvári Iván* (EM 1891). Nagy G., *Árpádkori személyneveink és az Osl-nemzetség eredete* (T IX, 2 közl.), és u. ö., *Az Osl-nemzetség eredete* (T X). Csánki D., *Ajnárd-íjak és Matucsinaik* (Sz 1893). Pór A., *Déli szláv történeti tanulmányok* (Sz 1894, 3 közl.). Wertner M., *A Güssingiek* (Sz 1895, 2 közl.). Stessel J., *A Németújváriak és Héderváriak leszármazásához* (Sz 1896). Wertner M., *Ötödik Dénes nádor nemzetsége* (Sz 1897), u. ö., *A Korzan-nemzetség* (Sz 1899), és u. ö., *Kücsedi Albert bán* (Sz 1900). Karácsonyi J., *Uj szó Csák Máté nádorságáról* (Sz 1901). Pór A., *Köszegiek vagy Kősziniek?* (Sz 1903), u. ö., *Lehet-e Wolfer nemzetségét Kőszeginek nevezniük?* (Sz 1903), vele vitázik Karácsonyi J., *Kőszegiek s nem Németújváriak* (Sz 1903), és u. ö., *Kőszegiek vagy Kősziniek?* (Sz 1903). I. Lupaş, *Un*

voevod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar (Egy erdélyi vajda — László — harea a magyar királysággal, 1291—1315; Lapedatu-Emlékkönyv, Bukarest 1936).

A gyermekkorban (Kun Erzsébet özvegy királyné kegyence: Gutkeled Joachim és egyéb feudális urak kormányzata mellett) trónrakerült IV. (Kun) Lászlóra az A. alatt id. források, főleg Kézai és a Budai Krónika mellett J. Chr. Engel. *Historisch-diplomatische Aufklärungen über Stephans V. Tod ... und die ersten Regierungsjahre Ladislaus des Kumaners* (ZU 1802). A. Huber, *Ungarns innere Verhältnisse unter Ladislaus IV* (AÖG 1883). Kállay U., *Kutatások IV. László korára* (Sz 1906, 2 közl.), és összefoglalóan Szabó K., *IV. Kun László* (Bp 1886, MTÉ).

A magyar feudális anarchiát kihasználó Otakár cseh királlyal folytatott küzdelem végső szakaszára O. Lorenz, *Geschichte König Ottokars von Böhmen und seiner Zeit* (Bécs 1866) mellett az újabb cseh irodalomból: J. Šusta. *Dvě knihy českých dějin. I. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví* (Az utolsó Przemyslidák és örökségük, Prága 1917), és u. ő. *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (A Przemyslidák alkonya és örökségük): *České dějiny* (II. l. Prága 1935), a korábbi nacionalista felfogással szemben rámutat, hogy Otakár gazdasági és társadalmi okokból a német városokat támogatta a cseh feudális urakkal szemben. B. Mandl, *Les derniers Přemyslovců* (RH 1937). V. Chaloupecký, *Uherská politika Přemysla Otakara II* (O. magyar politikája; Sborník Pekařův, 1930) Otakár dunántúli és nyugatfelvidék hódítási terveit igyekszik kimutatni. Az Otakárral szemben német császári trónra került Habsburg Rudolf és Kun László szövetségére: Scheffer—Boichorst, *Kleinere Forschungen aus der Geschichte des Mittelalters. Zur Kritik des Baumgartenberger Formelbuches* (MIÖG 1889; adatok Pektári Joachim közvetítő szerepére, Rudolf és László hainburgi találkozására, 1277); valamint az általánosabb jellegű német irodalomból: Th. Lindner, *Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburgern, 1273—1437* (Stuttgart 1888). O. Redlich, *Rudolf v. Habsburg* (Innsbruck 1903). A Steinberger, *Rudolf v. Habsburg und Albrecht I.* (Regensburg 1907). Fraknoi V., *A Habsburg-ház első érintkezései Magyarországgal, 1269—1274* (AÉt 1917; oklevelek kíséretében feltárja a szövetség előzményeit).

A morvamezei (dürnkruti) csatára (1278; Otakár halála), melyben Kun László hadainak, főleg kun lovasságának jelentős szerepe volt, az A. alatt id. források (Stájer Ottokár, stb.) mellett: Jankó, *Rudolf v. Habsburg und die Schlacht bei Dürnkrut* (*Jubiläumsschrift*, Bécs 1878). Schilling L., *A morvamezei ütközet* (Kolozsvar 1878, d). Kápolnai Pauer I., *A morvamezei csata* (Ludov. Akad. közl. 1880). R. Becker, *Die Schlacht bei Dürnkrut* (A bécsi Militärwissenschaftl. Verein közl., 1880). A. Busson, *Der Krieg von 1278 und die Schlacht von Dürnkrut* (AÖG 1880), erre vita: G. Köhler (MIÖG II. 503, III. 166). G. Köhler, *Die Schlacht auf dem Marchfeld* (FDG XIX, 307); az ő nyomán: Soós E., *Az 1278. morvamezei csata* (HK 1890). Bárczay O., *Két hadi esemény a XIII. századból* (HK 1893, 2 közl.). A. Pfalz, *Die Schlacht bei Dürnkrut* (Bécs 1905, tervrajzzal). H. Delbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst* (III. Berlin 1923²).

Az ország közepébe telepített kun pásztornépre, mely mint ilyen, a király számára katonai erőt jelentett, és a magyar feudális társadalomba való beolvadására ld. a fenti (85. l.) anyagot, az 1279-es határozatokat (91. l.); IV. László és a pápaság konfliktusára Fraknoi V., *Magyarország összeköttetései a római szentszékekkel* (I. Bp 1901), és R. Sternfeld, *Cardinal J. Gaetan Orsini* (Berlin 1905). Ladomér és Gergely érsek szerepére (1273—

1321): Knauz N., *Az esztergomi érsekek, 1272—1279* (MSi 1863); ld. u. ő, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (II). A László elleni borsodi és hevesi mozgalomra (1280) Ipolyi A. adalékai (Sz 1868). A Pauler Gy. által 1280-ra datált hódtavi csatát 1282-re teszi Karácsonyi J., *A hódtavi csata éve* (Sz 1901, hozzá új adat, Sz 1907, 948). Czimer K., *Az 1282-iki hódtavi csata helye és lefolyása* (HK 1929). A kun problémával motivált feudális anarchiának (melyet régi történetírásunk társadalmi okok helyett főleg Kun László személyes tulajdonságaira szeretett visszavezetni) sötét képét nyújtja Lodomér esztergomi érsek egy Langlois által Párisban felfedezett levele (1288), melyet Karácsonyi J. közölt és interpretált: *A mérges vípera és az antimoniális* (Sz 1910; a kevéssé hízelgő jelzők közül az elsővel Eduard, a másodikkal László apácanövérére, Erzsébetet jellemezte a levélíró). IV. Lászlóval és Kézai felfogásával szemben a főpapság hangját szólaltatja meg Szt. István egy verses, liturgikus históriája, melyet Mezey L. szerint (*Szt. István XIII. századi verses históriája*, MSz 1948) 1280—1290 között legenda- és Gestaszövegek felhasználásával egy esztergomi ágostonrendi szerzetes készített Lodomér érsek utasítására. Kiadta Dankó J., *Vetus Hymnarium* (Bp 1893), jobban G. M. Dreves-Cl. Blume, *Analecta hymnica* (XXVIII. 72); ld. még Kniewald K. (Panonh. Szemle Kvtára 22); magyar ford.: Gerézdí R. (u. ott 1), Geréb L. (Vigilia 1941), Sík S. (*Himnuszok könyve*, Bp 1943). Kun László megöletéséről Horvát I. (Tud. Gyűjt. 1819, XII.); sírjára: Sz 1869, 124.

A lengyelországi mozgalmak ellen Leszek Czarny számára nyújtott magyar segítségről, az ezt követő tatár fenyegetésről és általában a korszak lengyel-magyar viszonyáról: J. Dąbrowski, *Z czasów Lokietka* (Lokietek korából, Krakó 1916).

III. András (1290—1301; az Árpádház utolsó férfitagja) származására (II. András száműzött 3. felesége, Beatrix, István fiának gyermeke) az A. alatt id. források mellett: E. Orioli, *A bolognai Marco da Saliceto* (Sz 1910; nevelője). Nyáry A., *Beatrix királyné* (Sz 1869), és u. ő, *Posthumus István, az utolsó Árpád-király atyja* (Sz 1869). F. J. Miller, *Dissertatio . . . de jure Andree ad coronam, 1290—1293* (Pozsony 1782). Nagy I., *Az utolsó Árpádházi király trónralépte* (AÉt 1877). J. Chr. Engel, *Andreas III. des Venetianers, Königs von Ungarn, erste drei Regierungsjahre* (ZU 1802). A. Huber, *Ungarns innere Verhältnisse unter Andreas III* (AÖG 65). Az oligarchák törekvéseire ezek és a róluk (Csák Máté, stb.) a szakasz elején adott irodalom mellett Wertner M., *Stephanus Ungarus* (Sz 1907; Erne bán fia). Bartoniek E., *A magyar királyavatáshoz* (Sz 1923); az udvar próbálkozásaira a feudális anarchiában az 1290, 1298, 1299. évi határozatok (ld. 91. l.), interpretálásukra az ott id. irodalom mellett a „rendi alkotmányt” elavult szempontokkal tárgyaló közjogi irodalom (58. l.), és abból is itt külön: Schwarz Gy., *A király tanácsosainak felelőssége Aragóniában és Magyarországon* (Bp 1889). Szabó K., *III. Endre király fogsága, 1292* (Sz 1884).

A trónkövetelő Albert osztrák hg. (akira apja, Habsburg Rudolf mint állítólagos birodalmi hűbért ruházta rá Magyarországot) visszaverésére: Wertner M., *Az 1291. évi magyar-osztrák hadjárat* (HK 1916). Az ezt követő békére és házassági kapcsolatra: Pór A., *Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hgasszony, az Árpádház utolsó sarja* (kny., K Sz 1888), valamint előzőleg H. Liebenau, *Lebens-Geschichte der Königin Agnes von Ungarn* (Regensburg 1868; és idevágó oklevélkiadása, ld. 93. l.); későbbi svájci tartózkodására ezek mellett: Pór A., *Ágnes királyné és a köznagsfeldeni kolostor magyar címere* (AÉ XXIII), és a régebbi irodalommal: Delmár E.,

Középkori magyar emlékek Svájcban (Bp 1941). Wertner M., *Magyar segítő-csapat a göllheimi csatában*, 1298 (HK 1915).

A másik, komolyabbnak bizonyult trónkövetelő, a VIII. Bonifác pápa (1303-ig) által is támogatott Anjou-ház (kapcsolatait ld. fent, 100. l.): Martell Károly, ill. annak halála (1295) után fia, Károly Róbert fellépésére a XIV. század anyaga mellett M. Schipa, *Carlo Martello Angiovinno* (Nápoly 1892), a horvát urak csatlakozására az Anjoukhoz : I. Tkalčić (Margalits E., *Horvát tört. repertórium* I. 451). Schönherr Gy., *Magyarország 1301-ben* (BpSz 1902).

II. AZ ANJOUK ÉS ZSIGMOND KORA

A) Elbeszélő források

1. Hazai források

a) Általános elbeszélők

A Bécsi Képes Krónika (*Chronica de gestis Hungarorum*), melyet régebbi szövegek, ill. azok XIV. századi folytatásának felhasználásával Kálti Márk barát készített 1358-ban, önálló adatokat tartalmaz Károly Róbert korára 1342-ig. Korábbi vonatkozású részeire és a többi krónikaszöveggel való összefüggéseire ld. az Árpádkor anyagát. Nevét onnan kapta, hogy sokáig Bécsben, a császári könyvtárban őrzött kéziratát 142 miniatűr festésű kép díszíti. Kiadásai: Toldi F., *Marci Chronica* (Pest, 1867, fordítással); Mátyás Fl. (HHFD); a legújabb: Szentpétery I. (SRA, latin bevezetéssel). Szemelvények magyar fordításban: Madzsar I. (Bp 1900, Magyar Könyvtár 188) és újabban, bevezetéssel és képekkel, Kardos T., *Kálti Márk Képes Krónikája* (Bp 1938). — Irodalom (az előzőkben már id. ált. krónikairódom mellett, ld. 42. l.): Negovetich A., *De Marci Chronicae latinitate* (Bp 1891). Békesi E., *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában* (KSz 1899). Vértesy J., *A Képes Krónika irodalmi jelentősége* (Sz 1905). Dékány K., *A Bécsi Képes Krónika* (EM 1915). Jakubovich E., *Adatok legrégibb okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez* (MNy 1924—1925). Domanovszky S., *A magyar királykrónika XIV. századi folytatása* (kny. BZEkv, 1934). Miniatűrűire: Jakubovich E., *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora* (Mk 1930; Medgyesi Miklós). Hoffmann E., *Die Bücher Ludwigs des Grossen und die Ungarische Bilderchronik* (Zentralblatt für Bibliothekswesen 1936). Zichy I., *A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból* (*Petrovich-Emlékkönyv*, Bp 1934). Berkovits I., *A Képes Krónika és Szt. István királyt ábrázoló miniatűrűi* (MK 1938). Rapaics R., *Les images des la Chronique Énluminée* (NRH 1939).

Mügelin Henrik (a magyar Anjou-udvarban is megfordult német költő) 1358—1369 közt írt németnyelvű *krónikája* azért említhető a hazai források közt, mert nagyrészt a XIV. századi hazai krónikaszövegen alapszik (egyéb, XII. századi részleteit ld. előbb 50. l.). Írt egy Nagy Lajosnak ajánlott, a XI. század végéig terjedő latin verses krónikát is. Mindkettő új kiadása: SRA I. Irodalom: Wilmanns, *Ein lateinisches Gedicht Heinrichs von Mügelin* (*Zeitschrift für deutsches Alterthum* XIV). Röthe, *Heinrichs von Mügelin ungarische Reimchronik* (u. ott XXX). Helm, *Zu H. von Mügelin* (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 1896). Domanovszky S., *Mügelin Henrik német nyelvű krónikája és a rimes krónika* (Sz 1907, 2 közl.).

Madzsar I., *Mügeln Henrik és krónikáink* (Sz 1908). H. Ludwig, *H. von Mügelns Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe* (Berlin 1938).

A szepesszombati (német) krónika melyet egy névtelen szepességi (talán löcsei) polgár szerkesztett a XV. század közepén, 1342-ig a Bécsi Képes Krónikát dolgozza át, attól kezdve azonban önálló, bár helyi, felvidéki jelentőségű hírei vannak 1457-ig. Kiadta Demkó K. (Lőcse 1891).

Küküllei (Tótsolymosi Apród) János (1320—1394; Nagy Lajos alkancellárja), *Chronicon de Ludovico rege*, 1382—1386. A visszaemlékező utólagos kisebb kronológiai tévedéseitől eltekintve jólétesült kortárs megbízható szövege Nagy Lajos életéről és tetteiről. Fennmaradt a Thuróczy-, Dubnici és a Budai Krónikában. Kiadásai: Schwandtner (SRH), Endlicher (RMA), Mátyás Fl. (HHFD); magyar fordításai: Orosz F. (Buda 1760), Dékány K. (Brassó 1906, KK V). — Irodalom: Steinherz, *Zur Biographie des Joh. Archidiaconus de Kikullew* (MIÖG 1887). Pór A., *János küküllei főesperes, Nagy Lajos történetirója* (Sz 1893, 2 közl.; ehhez adalékok: Sz 1909, 422; 1910, 122). R. Kiss I., *Küküllei J. munkájának kritikájához* (Sz 1915), erre Dékány K. válasza (Sz 1916, 90); viszontválasz (Sz 1916, 203). Fekete Nagy A., *Apród János küküllei főesperes és családja történetéhez* (T 1927), és u. ő. *Küküllei J.* (BÉ 1934). Trencsényi-Waldapfel I., *Küküllei J.* (Bp 1936).

János minorita töredékes Nagy Lajos életrajzát (1345—1353) a Dubnici Krónika őrizte meg. Kiadásai: Endlicher (RMA); Toldy F. (AM). Mátyás Fl. (HHFD); magyar fordítása: Dékány K., (Bp 1910, KK XI). — Gregorich I., *Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzaiban* (Kolozsvár 1915, d; keveset nyujt).

Az 1473-ban kiadott *Budai Krónikát* (mely XIV. századi részeiben a Bécsi Képes Krónika által is használt krónikafolytatás mellett Küküllei szövegét használja fel) ld. a Hunyadiak korának forrásai között.

Az ismeretlen szerző által a XV. század végén készített, a Budai Krónika szövegcsaládjába tartozó *Dubnici Krónikát*, mely Nagy Lajos és utódai korából több érdekes részletet hoz (pl. az itáliai hadjáratokra) és János minorita Nagy Lajos életrajzát is tartalmazza, ld. ugyancsak a Hunyadiak korának forrásai között.

Thuróczy János (személynöki protonotarius Mátyás udvarában), *Chronica Hungarorum*. Kiadásait, irodalmát, stb. ld. a Hunyadiak korának forrásai között. Thuróczy a Nagy Lajos utáni éveknek és Zsigmond korának egyetlen bővebb hazai elbeszélő forrása; ha nem is kortárs, de általában jólétesült. Szövege első részében a Bécsi Képes Krónikát és a Budai Krónikát használja, beilleszti Küküllei szövegét (ld. fent), majd átírja és kiegészíti Monaci Lőrinc (ld. alább, 108. l.) szövegét Kis Károly esetéről; Zsigmond korának elbeszéléséhez felhasználta Zsigmond adományleveleinek regisztrumát, továbbá Guthi Országh Mihály nádor és mások szóbeli közléseit. Tájékoztat nemcsak a bánok és vajdák haditetteiről, hanem a huszita háborúk és parasztmozgalmak főbb eseményeiről is, így a IV. részben (22. fejezet) röviden beszámol Budai Nagy Antal erdélyi és Márton bíró szamosközi felkeléséről, majd (23. fejezet) bővebben szól a budai magyarok zendüléséről.

b) Huszita- és parasztmozgalmak, 1436—1438.

Blasii de Zalka et continuatorum ejus cronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae. Kiadta Toldy F. (AM). Szalkai Balázs a minorita (= obszerváns ferences) rend boszniai és magyarországi tartományának főnöke volt a XV. század első felében, aki rendtartománya történetéről krónikát kezdett, melyet később folytattak. Elmondja ebben elődje, Marchiai Jakab inkvizíciós tevékenységét (ld. 142. l.) a hazai husziták és a délvidéki patarénusok ellen és megemlékezik a Kamenicről Moldvába menekült magyar papok bibliafordításáról.

A győztes parasztok és a nemesek első *kolozsmonostori egyezségét* (1437 júl. 6.) mely szinte elbeszélő forrásként mondja el az erdélyi parasztfelkelés előzményeit és első szakaszát, ld. kiadásaival együtt alább (144. l.).

Az erdélyi szász universitas *jegyzőkönyve* 1438-ról röviden feljegyzi Budai Nagy Antal felkelését, halálát a Kolozsvár melletti csatában, és társai kivégzését. Közölte A. Kurz (Magazin für Geschichte ... Siebenbürgens, Brassó 1846, II. 374).

A budai magyarok zendüléséről kortársként megemlékező Kottaner Ilona és Aeneas Sylvius szövegeit ld. a IV. fejezet forrásai között.

A parasztfelkelésről és a budai zendülésről megemlékező későbbi források sorából a Thuróczy fent id. szövegét használó Bonfini (ld. 147. l.) a 3. decas 3. könyvében elmondja Blasius (Blaskó) Nagyszombat-vidéki huszita akcióját (ld. 141. l.), valamint a Budai Nagy Antal-féle fölkelést, 3. decas 4. könyve elején pedig a budai zendülést, kiemelve a német polgárság gazdagabb, fejlettebb voltát a magyarokkal szemben. — Heltai Gáspárnak Bonfini nyomán készült, népiesebb *krónikája* (1575; ld. 299. l.) mentegeti a budai németeket, de kiemeli gazdagságukat és a magyar zendülés plebejusjellegét. Tinódi Sebestyén (ld. alább 273. l.) históriás éneke: *Sigmond királynak és császárnak krónikája* végén (Temesvári János *Chronica* c. könyvében, Kolozsvár 1574) röviden megemlékszik Budai Nagy Antal és Márton bíró felkeléséről. Székely István *krónikája* (Krakkó 1559, ld. 269. l.) a magyar husziták üldözéséről és Moldvába meneküléséről ír pár sort. Uncius Lénártnak Thuróczy nyomán latin hexameterekben írt versezte: *Poematum libri septem de rebus Ungaricis* (Krakkó 1579; RMKT I. 113) a budai zendülést elég hosszan elmondja.

2. Külföldi források

a) A XIV. század forrásai

Az Anjouk — főleg Nagy Lajos — itáliai politikájára az alább felsoroltak mellett számos más olasz forrás található még Muratori, *Rerum Italicarum scriptores* c. nagy gyűjteményében. A lengyel forrásokra ld. H. Zeissberg, *Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Lipscse 1873).

Chronicon Aulae Regiae, 1253—1338. Kiadta Loserth, *Die Königssaaler Geschichtsquellen* (Bécs 1875, FRA I/8). A II. Vencel által alapított csehországi, Prága melletti, königssaali cisztercita kolostorban készült megbízható feljegyzések, élükön II. Vencelnek Thüringiai Ottó apát által kezdett és Zittauai Péter apát által folytatott életrajzával, melynek 68. fejezete az ifjabb Vencel magyar királlyá történt választásáról is megemlékezik. Id. A. Seibt, *Studien zu den Königssaaler Geschichtsquellen* (Prága 1900).

Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Egy francia származású domonkos rendi szerzetes 1308 körül írt, főleg lengyel vonatkozású keleteurópai helyzetképe, mely röviden ismerteti Magyarország vázlatos történetét, városait és főbb méltóságait is. Kiadta O. Górkó (Krakkó 1916). — Ld. Deér J., *Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis* (MIÖG 1931).

Andreas Dandolo 1339-ig terjedő (korábbi vonatkozásaira ld. 49. l.), és Raphael de Caresinis által 1388-ig folytatott velencei krónikája: *Chronicon Venetum* (Muratori, *Rerum Italicarum scriptores XII*) Nagy Lajos dalmát-velencei háborúiról tudósít.

Anonymi de obsidione Jadrensi libri II. Kiadta J. Lucius, *De regno Dalmatiæ* (Amsterdam 1666) és az ő nyomán, felületesen, Schwandtner (SRH III). Egy névtelen zárai nemes szemtanú, de Velence-ellenes leírása Zára sikertelen ostromáról az első velencei háború alkalmával (1345—1346); Nagy Lajos kudarcát hibásan tulajdonítja Kotromanics István bosnyák bán és Lackfi árulásának. Ld. Baumgarten F. alapos kritikáját: *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence történetéhez* (Sz 1902, 4 közl.).

Benintendi de Ravagnani velencei kancellár ugyanezt velencei szempontból, Dandolo doge iránti hódolattal, viszont jobban, velencei állami iratok felhasználásával és a diplomáciai háttér (magyar-genovai szövetségi stb.) ismertetésével mondja el: *Chronica Jadratina*. Kiadta J. Morelli, *Monumenti Veneziani di varia letteratura* (Velence 1726). Szerzőségét tisztázta Baumgarten F. fent id. *Forrástanulmányaiban*; u. ő végleg tisztázta, hogy a korábban Petrarcanak tulajdonított (ld. Wenzel G., *Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása és munkái szerint*, KSz 1888), Nagy Lajoshoz tartott beszédet (Petrarca, *Opera Omnia*, Bazel 1581, II. 1129; ld. még jó kritikával: G. Voigt, *Die Briefsammlungen Petrarca und des venetianischer Kanzlers Benintendi*, Akad. Abhandlungen, München 1883) a valóságban szintén Benintendi tartotta 1357 januári magyarországi követsége alkalmával.

A három Villani (Matteo, Giovanni, Filippo) folytatólagos firenzei krónikája (*Chroniche*) főleg Nagy Lajos itáliai hadjárataira és politikai törekvéseire nyújt adatokat. Kiadta A. Rachelli (2 kötet, Milano 1857—1858). A magyar vonatkozású részleteket fordításban közölte Rác M. (Bp 1909, KK VIII—IX.); ld. u. ő forrástanulmányát (EM 1903). Miskulin A., *Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikája alapján* (Bp 1905).

Dominicus de Gravina olasz krónikáiról kortörténeti feljegyzései Nagy Lajos itáliai szerepléséről is tudósítanak: *Chronicon de rebus in Apulia gestis, 1333—1350.* kiadások: Muratori (*Rerum Italicarum scriptores XII*); újabban: Nápoly 1890 (latin-olasz szöveg); Citta di Castello (1903—1904). Magyar vonatkozású részleteit fordításban közli Rác M. fent id. Villani-fordítása mellett.

Giovanni da Ravenna (1343—1408; budai születésű olasz) följegyzéseiben Nagy Lajosról és Kis Károlyról találunk anekdotikus részleteket. Ism.: Kardos T., *Magyar tárgyú fejezetek G. da Ravenna emlékiratában* (EPhK 1936). R. Sabbadini, *G. da Ravenna* (Como 1924).

Suchenwirt Péter osztrák címerköltő (=Wappendichter, a lovagi tornák kikiáltója, 1354—1395 közt működött és valószínűleg Magyarországon is megfordult) verseiben (kiadta A. Primisser, *P. Suchenwirt's Werke*, Bécs

1827) magasztalóan ír Nagy Lajosról mint lovagkirályról, a mellette harcoló idegen lovagok (Ellerbach, Czillei) tetteivel kapcsolatban pedig hadjáratairól, végül Kis Károly epizódjáról is megemlékezik. Bő ism., részletek közlésével: Bleyer J., *Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben* (Sz 1899, 2 közl.)

Johannes de Czarnkow, *Cronica*. (Bielowski, *Monumenta Poloniae historica* II). Nagy Lajos lengyel királyságának legfontosabb, egykorú, bár ellenzéki szellemű lengyel forrása; szerzőjét az alkancellárságról is valószínűleg Fehér Ulászló trónkövetelő pártolása miatt mozdították el a fogták perbe; az ügy lefolyását a krónika másként mondja el, mint az eredeti ítéletlevél (Pór A., EM 1904); a kérdést tisztázni próbálja J. Dabrowski, *Czarnkowi János ügye* (Sz 1907).

Długoss (Longinus) János krakói kanonok Lengyelország történetét 1480-ig tárgyaló, így az Anjouk, főleg Nagy Lajos, valamint Zsigmond korára sok magyar vonatkozást is tartalmazó művét: *Historiae Polonicae libri XX*, ld. a Hunyadiak korának forrásai között.

Eustache Deschamps francia költő, aki egy francia követséggel 1385-ben Magyarországon is megfordult, néhány versében megemlékezik Máriáról (Nagy Lajos lánya, akit akkor Orleansi Lajossal készültek összeházasítani) és a nikápolyi csatáról. Ld. Birkás G., *E. Deschamps magyarországi utazásai és magyar vonatkozású költeményei* (EPHk 1918).

Lorenzo de Monaci (†1429, a velencei tanács tagja, utóbb Kréta kormányzója, velencei krónikaszerző) a Nagy Lajos halálát követő évek főleg 1387 politikai zavarainak fő elbeszélő forrását hagyta ránk. Magyarországi követi útja (1387) után Zsigmond felkérésére Zenggben találkozott a fogságából szabadult Mária királynővel, s az ő megbízásából és védelmében írta meg neki ajánlott (és utóbb Thuróczy által is felhasznált) verses és költői beszédekkel átszőtt munkáját II. (Kis) Károly epizódikus uralkodásáról és meggyilkolásáról: *Carmen de casu illustrium reginarum et de lugubri exitu Caroli II Parvi de Ungaria*. Kiadta F. Cornelius, *Laurentii de Monacis Veneti . . . Chronicon de rebus Venetis* (Velence 1758, a függelékben); magyar fordítása, bevezetéssel: Márki S. (Bp 1910, KK X).

Andreas de Gataris padovai feljegyzései (1311—1406) leginkább a Nagy Lajos halálát követő évtizedekre szolgálnak néhány adattal (Muratori, *Rerum Italicarum scriptores* XVII).

Paulus de Paulo zárai patricius rosszul írt és sovány tartalmú *Memoriale* c. főljegyzésében a délvidéki eseményekről tudósít, 1371—1401. Kiadta Schwandtner (SRH III).

b) Az első török harcok

A nikápolyi csatáról (1396) több, bár elsősorban a francia seregrész viselt dolgairól megemlékező francia forrásunk van. Felsorolja őket A. Molinier, *Les sources de l'histoire de France* (IV. 1328—1461; Paris 1904). A fontosabbak:

Chronique du Religieux de St. Denys. Egy St. denisi szerzetes (Pierre Fruillier? Pierre Salmon?) egykorú, a francia udvar megbízásából írt munkája, 1380—1422. Kiadta L. Bellaguet, *Collection de documents inédits* (6 kötet, Paris 1839—1852). Világos és részletes. Teljesen tőle függ Jean Juvénal des

Ursins (rheimsi érsek, †1473) *Histoire de Charles VI*, 1380—1422 c. művének Nikápolyra vonatkozó része.

Mémoires ou le livre de faits du maréchal Boucicaut, 1370—1415. Utolsó kiadása: Buchon, *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France* (III. Paris 1836). A fentinnél helyenként részletesebb, ha nem is oly áttekinthető, egyébként B. marsall személyét központba helyező, és a hűbéres lovagi ideológiát jellemzően képviselő előadás. Felfogásában hasonló:

Jean Froissart (a legnevesebb francia krónikások egyike, †1400—1410 közt), *Chronique de France*. 1307—1400. A nikápolyi hadjárat leírásához valószínűleg E. de Coucy környezetéből kapott adatokat, akinek tetteit állandóan kiemeli. Kiadta Buchon fent id. munkája mellett Kervyn de Lettenhove, *Oeuvres de Froissart* (Brüsszel 1867—1877). E forráson több más, kisebb szöveg is alapul.

Hans Sebülberger (bajor emlékiró, aki egy lovag apródjaként Nikápolynál török fogságba esvén évtizedes kalandok után, 1427-ben vergődött haza), szemtanúként adja elő a sereg felvonulását, röviden magát a csatát; *Eine wunderbarliche und kurzezeitige Historie*. 1394—1424. Kiadta többek közt K. F. Neumann (München 1859) és V. Langmantel (Tübingen 1885). Rövid részletet közöl belőle fordításban Szamota I., *Régi utazók Magyarországon* (Bp 1891). Újabb kiadás: Insel-Bücherei, 219.

Gobelinus Persona (1358—1425; a pápai kamara kollektora Paderbornban, egyházi író) régi szövegek felhasználásával egybeállított világtörténetében: *Cosmidromius*, vagy *Cursus mundi* (kiadta M. Jansen, Münster 1900), mely főleg az egyházi vonatkozások fontos forrása a konstancai zsinatig, elég bő leírást ad a nikápolyi csatáról, különösen a török hadmozdulatokról.

A XIV-XV. század (Nagy Lajos és Zsigmond) török hareait tárgyaló bizánci források közül Dukas és Laonikos Chalkokondyles munkáját ld. a Hunyadiak korának forrásai között. Ld. még Moravcsik Gy., *A magyar történet bizánci forrásai* (Bp 1930).

Az ugyanerről megemlékező későbbi török elbeszélő források közül Nesri és Szeádeddin (Sad-ud-Din) XVI. századvégi szövegeit magyar fordításban hozza Thury J., *Török történetírók* (I. Bp 1893, TMTE 2. oszt.); a részletekre ld. a Hunyadiak korának, értékelésükre a XVI. század forrásait. Ezeket Muhij-ud-Din Gemáli drinápolyi bírónak (1500) az izlám ház történetéről írt művével, stb. összevetve megkísérli rekonstruálni a Drinápoly felé vonuló magyar-szerb-román hadak egy vereségét Nagy Lajos alatt (szerinte — de nem bizonyosan 1365—1366) Germanus Gy., *A törökök első fellépése az Aldunán és az első török-magyar összeütközés* (Sz 1910).

c) Zsigmond korának forrásai

A császári politika egyetemes történeti vonatkozásaiból érthetően nagyszámú, de Magyarországot nagyjából alig érintő nyugati kútfőről tájékoztat: O. Lorenz, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* (Berlin 1886³). M. Jansen—L. Schmitz—Kallenberg, *Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500* (Lipcse 1914; Aloys Meister, Grundriss der Geschichtswissenschaft I/7). Áldásy A., *A XV. század nyugati elbeszélő forrásai* (Bp 1928).

Eberhard Windecke (1380?—1442?); mainzi kereskedő-polgárcsalád sarja, aki különböző útjai során 1406-ban került Budára és 1410-ben Zsigmond királlyal jutott kapcsolatba; majd eltávozott az országból (talán mert része volt az 1412-i pozsonyi zavargásokban), de a konstanci zsinaton újból Zsigmond szolgálatába lépett, akinek több küldetésében eljárta és pénzügyi műveletei lebonyolításában is segédkezett. Későbbi másolatokban fennmaradt, eredeti cím híján azelőtt *Historia Sigismundi Imperatoris* (1380—1442) címen ismeretes kortörténeti munkáját *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds* címen kiadta újabban W. Altmann (Berlin 1893; régebbi kiadásait is irodalmát is felsorolja); modern német nyelvre átírva, de egyes részek kihagyásával kiadta. A. Hagen, *Das Leben König Sigismunds* címen (*Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit*, Lipse 1886; 2. kiadás: O. Holder-Egger, Berlin 1899). Windecke műve Zsigmond életének és korának elég széteső szerkezetű, oklevelek, egykorú ujságlapok, versek beolvasztásával készült, sok magyar vonatkozású élményt és hallomást följegyző krónikája, mely nem annyira a politikai események, mint inkább a gazdasági, társadalmi és részben a művelődési viszonyok szempontjából tartalmaz sok nélkülözhetetlen részletadatot. — J. Loserth, *Kleine Beiträge zur Geschichte Eberhard Windeckes* (Mitth. des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1893—1894; 2. oklevél a pozsonyi kórházzal folytatott perére). A. Wyss, *Eberhard Windeckes Buch vom Kaiser Sigismund und seine Überlieferung* (Lipse 1894, kny.). M. Wertner, *Eberhard v. Windecke und die ungarischen Namen* (URd 1913).

Bertrandon de la Brocquière (Jó Fülöp burgundi hg. küldöttje) a Szentföldről visszatérőben Magyarországon Szeged, Pest és Buda, Győr érintésével történt útutazásáról is megemlékszik munkájában: *Voyage d'outre mer et retour*. Kiadta Schefer (Paris 1892), idevágó részletét előzőleg Hatvani (=Horváth) M., *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból* (IV. Pest 1859, MHHD IV, a függelékben); részlet magyar fordításban: Szamota I., *Régi utazók Magyarországon* (Bp 1891). Ism. Marczinkó F., *Bertrandon de la Brocquière utazása* (Bp 1909) és u. ő, *Középkori francia utazók Magyarországon* (BÉkv 1912).

A Zsigmond császári minőségével kapcsolatos német birodalmi és egyházipolitikai (nyugati nagy egyházszakadás, huszitizmus, stb.) igen kiterjedt forrásanyagot itt részletesen már csak azért sem ismertetjük, mert Magyarország ügyeit csak alig érinti. Tájékozásul felemlítjük az alábbiakat:

Ebendorfer Tamás (a bécsi egyetem tanára, egyetemét a bázeli zsinaton is képviselte) *Diarium* (kiadta Birk, *Monumenta Conciliorum* I. Bécs 1857); egyéb műveit (*Chronicon Austriacum*; *Chronica regum Romanorum*, 1346—1458; Liber Pontificum) ld. a IV. fejezet forrásai között.

Jakob Twinger von Königshofen (1346—1420; strassburgi pap, császári protonotárius) 1415-ig terjedő, sok forrást vegyítő német világtörténeti *krónikája* néhány magyar vonatkozású helyet is tartalmaz (nikápolyi csata, stb.). Megjelent a *Chroniken der deutschen Städte* c. sorozatban (IX. Lipse 1874), melyben több Zsigmond-korabeli nürnbergi polgári kronika is található (I. 1862; II. 1864; X. 1879).

Johann Posilge (eilaui plébános), *Chronik des Landes Preussen* (1360—1405; folyt. 1410) ugyancsak említi helyenként Magyarországot. Kiadta E. Strehlke, *Scriptores rerum Prussicarum* (III. Lipse 1861).

Theodericus de (Nyem) Nieheim (az avignoni pápai kúria tisztviselője, VI. Orbán bizalmasa, a konstanci zsinat résztvevője, †1418) az egyházszakadás történetét adja elő, egyetemes történeti keretbe állítva, 1409—1415 közt írt, és magyarországi eseményekről (török foglalás, stb.) is megemlékező munkájában: *De schismate libri III.* Kiadta G. Esler (Lipce 1890); ism. Pór A. (Sz 1890, 740). Szerepére és egyéb, szintén egyházi történet-politikai munkáira ld. G. Erler, *Dietrich von Nieheim. Sein Leben und seine Schriften* (Lipce 1887).

Fillastre Vilmos (rheimsi dékán, bíbornok, a konstanci zsinat bíbornoki konklávéjának tagja) *naplójában* a konstanci zsinat legfontosabb, de magyar vonatkozásban csak egy-két adatot nyújtó forrását hagyta az utókorra. Rövidített kiadása: H. Finke, *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzener Konzils* (Paderborn 1889); teljes: *Acta Concilii Constanciensis* (II. Münster 1923).

Richenthal Ulrik (konstanci vagyos polgár és püspöki jegyző, birtonkán egyszer Zsigmondot és kíséretét is vendégül látta) a zsinat külső történetét megörökítő följegyzéseiben: *Chronik des Constanzer Concils* (Augsburg 1483, legújabb kiadása E. Berchem, Potsdam 1921), a zsinaton résztvevő magyarokról is megemlékszik, sőt, némi hibákkal, címereiket is lerajzolja. Ld. Th. Vogel, *Studien zu Richenthals Konzilschronik* (Freiburg i. Br. 1911, d). Thallóczy L., *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok* (Bp 1909, kny. T).

A cseh huszita mozgalmak itt nem részletezhető, elbeszélő forrásanyagáról, közte a kelyhes irányzatot képviselő, lovagi családból származó Laurentius de Brezina (Brezowa), azután a katolikus és királpárti cseh lovag: Bartoss (Bartoschek) de Drahoniez főként hadi vonatkozású feljegyzéseiről, valamint a huszitizmus ideológiai fejlődésére igen fontos (a táboríták és utraquisták közt váltott vitairatokat tartalmazó), s valószínűleg Pelchrzimow táborita püspök által szerkesztett *Chronicon Taboritanum*-ról, stb. tájékoztatást nyújt C. Höfler, *Die Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* (I. Bécs 1856, FRA) és J. Goll (*Fontes rerum Bohemicarum V.*), valamint F. Palacký, *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber* (Prága 1830).

A Bázeli zsinat forrásai közül Zsigmond szerepét főleg Johannes de Segovita (a salamancai egyetem tanára, s a zsinaton képviselője) ismerteti: *Gesta Concilii*, Kiadta Birk (*Monumenta conciliorum II.*)

Egy Szászsebes 1438-i török dúlásakor hosszú fogságba esett dömés barát leírását (*Tractatus de ritu, nequitia ac multiplicatione Turcorum*) az ostromról és kalandjairól magyar vonatkozású részleteiben közli Kemény J., *Szászsebes XV. századbeli tanodája, török általi ostroma és történetírójának emlékezete* (UMM 1857).

Relatio de morte Adalberti, tévesen Aeneas Sylviusnak tulajdonított igazában egy Albert, majd III. Frigyes udvarában tartózkodó névtelen író beszámolója Albert haláláról. Kiadta Fejér Gy. (Codex Diplomaticus XI).

Tafur Péter (spanyol nemes utazó) visszaemlékezéseiben Budán tett látogatására (1439) is kitér; szerinte Budán sok kézműves van, ha nem is olyan fejlett, mint a német városok. Kiadta M. Jimenez de la Espada, *Andanças e viages de Pero Tafur* (Madrid 1874); ism. Kropf L., *Régi utazók Magyarországon* (Sz 1907).

B) Iratkiadások

1. Az okleveles gyakorlat fejlődése

A XIV. században már tömeges jellegű okleveles gyakorlatról beszélhetünk. Az írásbeliség terjedt, az okleveles bizonyítás kezdett általánossá válni. E korból tehát már nagyszámú, nemcsak királyi, hanem más hatóságok és közületek (báнок, vajdák, megyék, városok, szászok, főként hiteleshelyek, stb.) által kiállított oklevélünk maradt. E fejlődés részleteiről jól tájékoztat Szentpétery I., *Magyar oklevéltan* (Bp 1930; benne a pecsét-használat ismertetése, a fő- és alkancellárok jegyzéke, stb. is). Az Anjouk udvarában már a királyi oklevelek regisztrálása (iktatása) is megindult, bár az ezt tartalmazó, ú. n. királyi könyvek (talán Buda török kézre jutása miatt) nem maradtak meg. Ld. Hajnik I., *A királyi könyvek a egyes házakbeli királyok alatt* (Bp 1879), Majláth B., *Adatok a kir. könyvek történetéhez* (Sz 1879), Thallóczy L., *A Liber Regiusról* (Sz 1879.) — A részletirodalomból ld. még: Gárdonyi A., *I. Károly király nagypecsétei* (kny. T. 1907), u. ő., *A kir. titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon* (Sz 1914, 2 közl.), és u. ő., *A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt* (T 1915); a kancellária fejlődésére: Kumorovitz B., *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése* (Re 1943); és u. ő., *A specialis praesentia regia pecsét-használatára Zsigmond korában* (DEkv 1937).

E korból maradtak fenn az első — bár nem a kir. kancelláriában használt — formuláriumok: így egy, a székesfehérvári ferences kolostor okleveleiből 1300—1320 közt összeállított gyűjtemény egy gyulafehérvári kódexben (kiadva: *Balthazareum* II. 25. ld. Varju E., *ÁKE* 1899. 17), valamint a Kovachich által (*Formulae solennes styli*, Buda 1799) közölt Anonymi ars notarialis formularia, egy Nagy Lajos idejében részben igazi, részben költött oklevelekből összeállított tankönyvszerű mintagyűjtemény. Ld. még Fejérfpataky L., *Topolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból* (kny. MK 1886). — A papirosaszámításra: Sörös P., *Az 1306-iki papiros oklevél* (Sz 1907), Szőnyi I. L., *14. századbéli papiros okleveleink vizsgálata* (Bp 1908).

A különböző oklevélkiadó fórumok közül a hiteleshelyekre a leghasználhatóbb adatok: Eckhardt F., *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter* (MIOG IX. Ergbd.), ld. még u. ő., *Hiteles helyeink eredete és jelentősége* (Sz 1913); az előző irodalomból: Érdújhelyi M., *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon* (Bp 1889), Stolcz, *A hiteles helyek és azok jelentősége a középkorban Magyarországon* (Újvidék 1912). A hiteles helyeket betűrendben sorra véve ismerteti Jerney J., *A magyarországi káptalanok és konventek mint hiteles helyek története* (MTF II). A pannonthalmi konvent működésére: *Pannonh. Rendtört.* (II 244). Füssy T., *A zalavári konvent mint hiteles helyek története* (Sz 1891). Tóth Szabó P., *A jászói konvent mint hiteles hely a középkorban* (T 1903). Kumorovitz B., *A leleszi konvent oklevéladó működése* (T 1928). Az olasz eredetű, igazi gyökereket nem vert közjegyzőségre ld. még: Nagy Gy., *A közjegyzői intézmény* (ÁKE 1893). Barta L., *Középkori közjegyzőségeink történetéhez* (SzÉkv 1938). — Nyers L., *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században*, 1307—1386 (Keeskemét 1934, d). A nemesi vármegyék növekvő oklevélkiadására: Istványi G., *A megyei írásbeliség első korszaka* (Sz 1937, pótf.). Az oklevelekkel együtt a hamisítások száma is nőtt; ezzel kapcsolatos vizsgálatnak köszönjük az 1391-ből fennmaradt, ú. n. lipitói és túrói regisztrumot: János diák hamisításai miatt Bebek Imre országbíró helyi nemesekkel az oklevelek százait ellenőrizte és a valódiaknak

találtakat regisztrumba foglalta. Kiadta Horváth S., *A líptói és túróci regisztrum* (TT 1902, 2 közl. és kny.; ld. előzőleg: MU és MTT IV, Érdy J.). Horváth S., *Regesták a líptói és túróci regisztrumhoz*, 1230—1391 (TT 1904, 3 közl.); u. ő, *A líptói regestrum* (kny. Sz 1909); az általa hamisnak deklarált 18 oklevél közül csak egyet tart hamisnak újabban A. Húsčava, *Jan literát a líptovské falzá* (Pozsony 1936); ezen anyag alapján speciális szlovák donációs joggyakorlatot próbál körvonalazni Št. Luby, *Liptovský a turčianský register* (Pozsony 1933).

2. Anjou-kori iratok

E nagy, és a fejlődés számos részletét megvilágító okleveles anyag nagyrésze azonban máig kiadatlan. A Bevezető részben (II. l.) id. általánosabb sorozataink (Fejér, *Codex diplomaticus*, stb.), valamint a fontosabb családi (Zichy, Blagay, stb.), megyei, városi, erdélyi és szepesi szász, délszláv iratkiadások mellett az egyetlen speciális XIV. századi gyűjtemény: Nagy I. (az utolsó kötet: Nagy Gy.), *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, 1301—1359 (7 kötet, Bp 1878—1920), a század közepe után megszakad, és további 2 kötetnek az Akadémián található kéziratától eltekintve, ma is befejezetlen.

A külföldi forrásanyagot közlő fontosabb kiadványaink közül a külpolitikai vonatkozású iratokat gyűjti egybe Wenzel G., *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból* (3 kötet, Bp 1874—1876), benne: I. 1268—1341 (olasz, főleg nápolyi kapcsolatok mellett sok balkáni vonatkozás); II. 1342—1370 (Nagy Lajos itáliai: főleg nápolyi, velencei, firenzei és a pápával való kapcsolatai, valamint dalmát és délszláv anyag is); III. 1370—1420 (az itáliai és balkáni mellett lengyel vonatkozások is). A gyűjtemény sokat vesz át másodkézből (VMS, stb.), és néhol vitatható szempontok szerint szemelvényesen is, így átvételei ellenére sem pótolja délszláv-velencei vonatkozásban Ljubić aktapublikációját (MSM 1—4, Zágráb 1868—1874).

Egy másik, nagyobb anyagesoport a MVH sorozatában található; így *Acta legationis Cardinalis Gentilis. G. bibornok magyarországi követségének okiratai*, 1307—1311 (Bp 1885, MVM I/2); hozzá pótlásul: Pór A., *Adalék* (TT 1886, 196); ugyancsak MVH közli IX. Bonifác pápa bulláit is. A belső állapotokra hasznos a *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai*, 1281—1375 (Bp 1887, MVH I/1); ld. ezzel kapcsolatban: Kropf L., *A magyarországi pápai adószedők számadásai a 13. és 14. században* (MGSz 1901, 2 közl.). Beke A., *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején* (kny. MSi 1894; az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék alapján).

Az utóbbi anyaghoz ld. még: Balássy F., *Regestrum decimarum papalium sexennialium diocesis Agriensis*, 1333—1335 (Eger 1863), továbbá a pápai bullákat (VM, MVH I/3—4). Fraknoi V., *Oklevelek a pápai levéltárból*, 1344—1410 (TT 1892). Áldásy A., *Regesták a vatikáni levéltárból* 1343—1352 (TT 1894—1895). Bossányi Á., *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai*, 1342—1394 (1—2, Bp 1916—1918).

Egyéb közlések: Szabó A., *Vencel és Ottó királyok oklevelei* (kny., T. 1916). Szekfü Gy., *Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához*, 1335—1343 (TT 1911). H. Fineke, *Acta Aragoniensia* (Berlin 1908, II. Jakab király levelezésében adatok Károly R. házasságpolitikájára). Fraknoi V., *Oklevelek Endre és Johanna házasságkötésének történetéhez*, 1331—1333 (TT 1898); u. ő, *Nagy*

Lajos és Erzsébet anyakirályné kiadatlan levelei VI. Kelemen pápához, 1346—1347 (TT 1905), végül a Nagy Lajoshoz intézett pápai levelekre és De Cardailhac János XI. Gergelyhez intézett jelentéseire u. ö., *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel* (I. Bp 1900). Zahn J., *Nagy Lajos magyar király mint közbenjáró Ausztria és Aquileia között. 1360—1365* (MTT XXIII). Áldásy A., *Adatok Nagy Lajos király olaszországi összeköttetéseihez, 1373—1380* (TT 1910). E. Dupré-Theseider, *Il problema critico delle lettere di St. Caterina di Siena* (Bulletino dell'Istituto Storico Italiano, 1933), Katalin kapcsolataira Nagy Lajossal és Erzsébet királynéval, az utóbbinak 1373 körül írt levelét tévesen datálja korábbra. Wenzel G., *A turini békekötés, 1381* (MTT XI); a Velencével való politikai viszonyokra ld. még a MSM II. kötetének anyagát is. — (Thallóczy L.), *Oklevelek a magyar-bulgár összeköttetések történetéhez, 1360—1369* (TT 1898). Nagy I., *Nagy Lajosnak 1368-iki kiadványa Bolgárországból* (Sz 1869). A bolgár térítési tervekről adatok: E. Fermentzin, *Acta Bosnae* (Zágráb 1892, MSM 23).

A speciális gazdasági és társadalmi vonatkozású anyagot alább, a birtokviszonyokat, ipart, városokat, kereskedelmet érintő irodalomnál idézzük. Az 1351-es dekrétumot ld. 123. l. Ld. még Pór A., *Gazdaságtörténelmi okiratkivonatok az esztergomi főkáptalan magánlevéltárából* (MGSz 1904). Barabás S., *Erdélyi káptalani tizedlajstromok, 1331—1497* (TT 1911). Wenzel G., *Budai regesták az Anjouk korában* (MMT IV).

3. Zsigmondkori iratok

Ha oklevéltudásunk hiányait már az Anjou-kor második szakaszát illetően felemlítettük, méginkább meg kell tennünk azt Zsigmond korát illetően, melynek még jobban megnőtt okleveles anyagából még az Anjoukori Okmánytárhoz hasonló, speciális vállalkozás sem látott napvilágot. Egy Zsigmondkori Okmánytár anyagának egybeállítását megkezdte ugyan Fejérpataky L., de az általa előkészített hat kötetnyi kézirat még kiadatlanul található az Akadémián. A korszak részleteit, a fejlődés mozzanatait alaposan akkor fogjuk csak megismerni, midőn az Akadémia által újabban gondba vett *Zsigmondkori Okmánytár* további gyűjtéssel kiegészítve kiadásra kerül. Addig is, ily gyűjtemény híján, e korra nézve különösen fontosak a Bevezetésben id. általános, családi, stb. okmánytáraknak idevonatkozó részei.— A Zsigmond alatt (1405) adományozni kezdett festett címeres levelek reprodukcióinak kiadását megkezdte Fejérpataky L., *Magyar címeres emlékek, Monumenta Hungariae Heraldica* (1—2, Bp 1901—1902; 3. Áldásy A., Bp 1926). Egyéb, kisebb közlések: Kollányi F., *Visitatio capituli . . . Strigoniensis*, 1397 (TT 1901, 2 közl.). Sörös P., *A Pannonhalmán őrzött Guarly-levéltár Zsigmondkori kiadatlan oklevelei* (TT 1908), Wenzel G., *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez, 1398—1438* (TT 1884, 4 közl.). Rozgonyi István levelei Zsigmond párisi útjáról, 1415—1416: Áldásy A. (TT. 1900, 449; 1902, 575). Néhány kisebb, hadügyi vonatkozású irat: Zsigmond intézkedése a husziták ellen, 1427 (HK 1888, 329), Dán vajda érdekében, 1426 (HK 1888, 164); levele Lippáról, 1426 (HK 1888, 164), Nándorfehérvár alól, 1427 (HK 1888, 329). Mosoni nemesi felkelési rendelet, 1432 (TT 1909, 319). Levelek a huszita korból 1431—1432 (TT 1898, 176). Karácsonyi J., *Az első magyar hadijelentés, 1437* (HK 1910, 15). Zsigmond *Banderiale regestrumát* (honvédelmi szabályzat, 1433) kiadta Kovachich (*Suppl. ad VC I. 344*), magyarra fordítva Kőszeghy S. (HK 1892, 592).

Zsigmond törvényhozását illetően az 1397-es országgyűlésnek a CIH 1. kötetéből hiányzó határozatait kiadta Knauz N., *Az 1397-iki országgyűlés végzése* (MTT III); ugyancsak hiányzik a CIH-ből a Placetum regiumot tartalmazó, 1404-i ú. n. pozsonyi törvény; kiadta Kovachich (VC 199); és Fraknói V., *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez* (Bp 1899). A többi már a CIH is közli; először is Zsigmond kegyelemlevelét a délvideki felkelő uraknak (1403, tulajdonképpen nem decretum), azután ugyancsak e kérdéssel kapcsolatban, a hűtlenségbe esett, de megtérő feudális urak birtokügyeiről, igazolásáról intézkedő 1. decretumot (1404), ezt követi a városok ügyeiben kiadott, a kereskedelem és a jobbágyköltözés problémáiról is intézkedő 2. decretum (1405), az ugyanazon évből való, és főleg a feudális anarchia, hatalmaskodások ellen intézkedő 3. decretum, a 4. decretum (adózás, 1411), az 5. decretum (hadrendszer, 1435), és végül az igazságszolgáltatás ügyében, de főleg ismét — és lényegében éppoly eredménytelenül — a feudális urak hatalmaskodásai ellen hozott 6. decretum (1435).

A magyarországi huszita-vonatkozások, az inkvizíció, valamint a parasztfelkelés iratanyagát alább az irodalom megfelelő szakaszában idézzük. Német birodalmi vonatkozásban egyrészt a *Regesta imperii* sorozat (V. Altmann, *Die Urkunden Kaiser Sigismund*, Innsbruck 1897; ld. még u. ő, *MIÖG* 1897), részben pedig a különböző diplomáciai, stb. akciókat is tartalmazó *Deutsche Reichstagsakten* megfelelő részlete (Gotha 1887) jön tekintetbe. A Zsigmond kancelláriájából fennmaradt három leveleskönyv közül a vatikáni kódex ismertetése: H. Heimpel, *Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds* (Archiv für Urkundenforschung, 1931). Az egyházi problémát illetően a kostanci zsinat anyagáról ld. H. Finke áttekintését: *Das Quellenmaterial zur Geschichte des Konstanzer Konzils* (Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins, NF 22), és u. ő nagy iratkiadását: *Acta Concilii Constanciensis* (1—3, Münster 1896—1926); a bázeli zsinatra pedig J. Haller, *Concilium Basiliense, Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel* (Basel 1896-tól, 7 kötet); Gregorius Corvariusnak a bázeli zsinaton Zsigmondhoz intézett beszédét (*Anecdota Veneta*, I. 7157 után) közli H. I. (TT 1899, 18). ld. még F. Palacký, *Monumenta conciliorum generalium saeculi XV* (I. Bécs 1857). Magyar vonatkozások még: Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*, 1417—1455 (1—2. Bp 1931—1938).

Albert korára: J. Chmel, *Urkunden zur Geschichte König Albrechts* (1—2, Bécs 1835).

C) Irodalom

1. A XIV. SZÁZAD

1. Általános irodalom

A korszak adatszerű, pozitivisták összefoglalását nyújtja Pór A., *Az Anjou-ház* (Bp 1895, MNT II), és u. ő, *Nagy Lajos, 1326—1382* (Bp 1892, MTE); u. ő a részletadatokat egész tömegét hordta össze nagyszámú, részben alább külön id. kisebb tanulmányában. Rövidebb áttekintést ad újabban Miskolczy Gy., *Magyarország az Anjouk korában* (Bp 1923); ld. még u. ő, *Magyar-olasz összeköttetések az Anjouk korában* (Bp 1937), és néhány alább külön id. tanulmánya. Hóman B., *Magyar történet* (II. Bp 1936³) mellett u. ő, *Hungary 1301—1490* (*Cambridge Medieval History* VIII. 1936), és u. ő,

Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290—1403, Róma 1938). Az utóbbi fél-évszázad külföldi Anjou-irodalmát ismerteti G. M. Monti, *Les Angevines de Naples* (Blois 1934), ld. még u. ő, *Da Carlo I a Roberto di Angio* (Nápoly 1934 ; benne a nápolyi pénzügyi viszonyok és Károly Róbert Magyarországba küldése) Goetz, *König Robert von Neapel* (Tübingen 1910).

2. A központi hatalom stabilizálása

a) Trónharcok: régi és új nagyurak

A feudális anarchia szokott kísérő jelenségei mellett végbemenő trónharcokról, majd a régi oligarchák ellen vívott küzdelemekről elég részletesen tudósítanak a Budai és a Bécsi Képes Krónika ugyanazon XIV. századi krónikafolytatást használó, A. alatt id. szövegei ; Cseh Vencel epizódjáról a königssaali krónika ; ld. Fraknoi V., *Wenzel király megválasztása 1301-ben* (Sz 1914). F. Gräbner, *Böhmische Politik vom Tode Ottokars II bis zum Aussterben der Premysliden* (Prága 1903). Károly Róbert (1308—1342) uralmának fokozatos megszilárdítására Gentile bíboros követségének iratai Pór A. bevezetésével (MV. ld. B. alatt), a pápai bullák (VMH) ; ld. Fr. Krones, *Der Kampf des Anjouischen Königtums mit der Oligarchie. Die Jahre 1308—1312 aus Ungarns politischem Leben* (Graz 1863, Gynn. Progr.). A magyarországi papság Gentile működése miatti elégedetlenséget fejezi ki a *Planctus cleri* c., 1308 táján, állítólag Magyarországon írt, latin vers ; kiadva : *Analecta Hymnica* (45/b kötet, Lipese 1904). A teljesen egészen haláláig le nem győzött legfőbb oligarchára : Pór A., *Trencsényi Csák Máté, 1260—1321* (Bp 1881, MTÉ), előzőleg Botka T., *Trencsényi Csák Máté halálának éve* (Sz 1872), és u. ő, *Trencsényi Csák Máté kortársai* (AÉt 1873). G. Rys, *Matous Čak Trenčanský* (Vestník král. společen. nauk 1927 ; azokkal szemben, akik a szlovák nemzeti önállás előharcosának tartották, az egykorú magyarországi oligarchia jellemző képviselőjének rajzolja). Csák Máté szövetségeseinek leveréséről : Weber S., *Néhány szó a rozgonyi csatáról* (Sz 1903) ; ld. még Pór A., *A történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról* (Sz 1893, 4 közl.).

A feudális nagybirtokos osztályon belül lezajlott változásokról (Amadék, Németujváriak, László vajda, stb. letűnése ; újak, mint a Kanizsaiak, Széchyek, Czudarok, a francia Drugethek, stb. felemelkedése), melyek csak az udvar és a főbb családok adott politikai viszonyát érintő, mondhatni személyi, de nem társadalmi változások voltak, Karácsonyi J. betűrendes repertóriumá mellett : *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* (1—3, Bp 1900—1901) a régi történetírásunk messzemenő genalógiai érdeklődésére jellemzően nagyszámú részlettanulmány tájékoztató, így : Pór A., *László erdélyi vajda, 1291—1315. Rajzok Erdély multjából a középkorban* (EM 1891 és kny.). Wertner M., *László erdélyi vajda nemzetsége* (Sz 1890). Puky A., *László erdélyi vajda nemzetsége* (T 1891). Bunyitay B., *Kopasz nádor. Életrajz a XIII—XIV. századból* (Sz 1888, 2 közl.). Wertner M., *A Güssingiek* (Sz 1895). Révész F., *Németujvári Iván* (EM 1891). Pór A., *A Németujváriak* (Sz 1888) ; u. ő, *Az Osl-nemzetség története a XIII—XIV. században* (T 1890 és kny.) u. ő, *Rofoin, Dózsa nádor és a Debreceniek* (T 1891). A délvidékiekre u. ő, *Déli szláv történeti tanulmányok* (Sz 1894, 3 közl.). Salamon F., *Az első Zrinyiek* (Pest 1865). Thallóczy L., *Tanulmányok a bosnyák bánság kezdetéről* (1905), és u. ő, *A Blagay-család (a Blagay-okmánytár bevezetése, Bp 1897)*. Wenzel G., *A Frangepánok Magyarország történetében az Anjou-királyok korában* (Sz

1890, 2 közl.). Szabó K., *A Kendeftiek a XIV. és XV. században* (Sz 1868). Berzeviczy E., *A tarkóciak hatalmi törekvései Sárosban a XIV., XV. és XVI. század folyamán* (Sz 1894, 4 közl.). Karácsonyi J., *Az első Lónyayak* (Nagyvárad 1904, iratokkal). Hampel J., *A Drugethek őseiről* (Sz 1881, 2 közl.). Wertner M., *A Drugethek* (T 1891). Keresztes K., *A Rozgonyiak* (T 1926).

Egyes szereplőkre Pór A., *Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor* (Sz 1890 és kny.; D. a tárnokmester), u. ő, *Tóth Lőrinc, a kir. tárnokok és zászlótartók mestere* (Sz 1891 és kny.; a visegrádi kongresszusra is), u. ő, *Csór Tamás* (EM 1890 és kny.; főajtónálló és budai várnagy, 1330—1360), u. ő, *Boleszló hg. esztergomi érsek, 1321—1328* (Esztergom 1900, kny.), u. ő, *Kálmán győri püspök, 1317—1375* (Sz 1889; Károly Róbert törvénytelen fia); ezt a püspökség jóvedelméről számszerű adattal kiegészíti Kropf L., *Adalék Kálmán győri püspök életéhez* (Sz 1898). Ld. még Pór A., *Jegerndorfi Pál nyitrai főesperes* (Sz 1905, 2 közl.; hozzá adalék: Sz 1906, 916), u. ő, *Köcski Sándor* (Sz 1888), és u. ő, *Bogár István és Bogárfia Márton* (Sz 1890).

A továbbiakban Nagy Lajos nevelőjére szintén Pór A., *Neszmélyi Miklós* (KSz 1907 és kny.), lengyel származású nádorára u. ő, *Opuli László hg.* (Sz 1909, 3 közl. és kny.), hozzá u. ő, *Adatok Oppelni László nemzedékrendjéhez* (T 1908); ld. még u. ő, *János opuliai hg. szepesi prépost* (Sz 1901); u. ő, *Kanizsai István püspök, 1330—1376* (KSz 1891); u. ő, *A négy Miklós* (Sz 1902), és u. ő, *Keszei Miklós* (Bp 1904, MTÉ). Áldásy A., *Alsáni Bálint bíbornok* (Bp 1903, MTÉ). Wertner M., *Thomas v. Szécsény* (URE 1891). Esterházy J., *András erdélyi püspök felségértése, 1349* (Sz 1868). Karácsonyi J., *A Lackfiak története* (Délmagyarországi Tört. és Rég. Társ. Ért. 1887 és kny.).

A méltóság- és tisztségviselőket illetően a fenti közléseket kiegészítik: Pór A., *A királyi tárnokmesterek a XIV. században* (Sz 1891), és u. ő, *Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig* (EM 1893 és kny., ld. Wertner M. megj. u. ott 522). Wertner M., *Die Woiwoden Siebenbürgens* (ASL 29), és u. ő, *Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához* (TT 1906—1907, 4 közl.; vármegyei főtisztviselők); az ugocsai alispánok sorozata: Doby A. (TT 1878, 695), borsodiak: Kandra K. (TT 1894, 179), szabolcsi főispánok: u. ő (TT 1893, 714). Reiszig E., *Vas vármegye tisztikara a középkorban* (Kőszeg 1940). Erdély ítélmesterei: Hodor K. (TT 1878, 693). Kir. fő- és alkancellárok: Szentpétery I., *Magyar oklevéltan* (Bp 1930, 164).

b) Államháztartás, kormányzat, udvar

Károly Róbert és Nekcsei Demeter tárnokmester (ld. Pór A. id. cikkét, Sz 1890) reformjait: a királyi birtokok maradványainak (kb. 20%) várgazdaságokká szervezését, de főleg a regáliákból eredő jóvedelmek kiépítését, a nemesércmonopólium bevezetését, az állandó aranyforint verését, stb. illetően ld. a Szekfű Gy. közölte oklevelek (TT 1911) mellett Hóman B., *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* (Bp 1921) adatait; ld. még u. ő, *A magyar államháztartás I. Károly korában* (AKÉ 1920); a pénzforgalomra 1325-ig u. ő, *Magyar pénztörténet* (Bp 1916), folytatólag pedig Kovács F., *Magyar pénzforgalom az Anjouk korában* (kny. NK 1926; a függelékben pénztörténeti regesták kiadatlan oklevelekből, 1301—1350; alapos), ugyancsak az Schulek A., *Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. II. A budai pénzverés Károly Róberttől Zsigmondig* (NK 1931, 132); ld. még előzőleg Bohdaneczky I., *Magyarország pénz- és súlyviszonyai az Anjouk alatt* (Bp é. n., d). A *lucrum camerae* pótlásaként bevezetett 18 dénáros portális

adóra (1342): Thallóczy L., *A kamara haszna története* (Bp 1879); ld. még Illés J., *Az Anjoukori társadalom és az adózás* (Bp 1900). A pénzügyigazgatás újjászervezésével felállított, összesen 10 kamara közül a beszerceit bérlő Ippolit mester kamaraispánnal kötött és valamiképpen a Corpus Iurisba is bekerült szerződés szövege megvilágítja a kamarabérletek feltételeit. A vá-
mokra az alább külön id. kereskedelmi anyag mellett: Domanovszky S., *A harmincadvám eredete* (Bp 1916). Takáts S., *A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt* (1907). Az urbura reformjára ld. alább a bányászat, a városi cenzusra a városok alatt id. irodalmat; a zsidócenzusra ld. Hajnik I., *A zsidók Magyarországon a vegyes házakbeli királyok alatt* (Pest 1866, kny. AKÉ). Balogh Sz., *A magyarországi zsidók kamaraszolgátsága* (Bp 1907). Boreczky E., *A kir. tárnokmester hivatala 1405-ig* (Bp 1904, kny.). Hogy itt nem külső minták „behozásáról”, hanem a hazai hűbériség saját, megkezdett útján való továbbfejlődéséről van szó, azon a nápolyi hatások részletes kimutatása sem változtat; ld. Miskolczy I., *Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok* (Sz 1932, 2 közl.; erre Erdélyi L. észrevételei, Sz 1933, 357; M. válasza u. ott, 480).

A feudális államberendezésről az előzőekben (58. l.) id. általános jog- és alkotmánytörténeti irodalom újabb termékei adnak képet. A régebbiek az Anjoukorba többé-kevésbé a XVII—XVIII. század rendi alkotmányát, országgyűléseit, stb. vetítették vissza, holott az utóbbiaknak ekkor nincs szerepe, így az 1351-es törvény is tulajdonképpen a királyi tanáccsal hozott rendelkezés. Zsindely I., *Magyar alkotmányosság az Anjouk és Zsigmond alatt* (Sárospatak 1889) is inkább részletadataiban (pl. udvartartás, stb.) használható. A királyi közjogi helyzetére és viszonyára a feudális nagyurakkal: Bartoniek E., *A koronázási eskü fejlődése 1526-ig* (Sz 1917), u. ő, *A magyar királyavatáshoz* (Sz 1928 és kny.), és u. ő, *Corona és regnum* (Sz 1934). Előzőleg: Szende Gy., *Királyá avatás Magyarországon a vegyes korszakban* (Bp. é. n., régi d). Schiller B., *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon* (Bp 1900; az ú. n. nagyobb királyi tanács alakulásáról is tájékoztat). Ld. még Tóth-Szabó P., *A magyar főpapság a rendi alkotmányban* (Bp 1898, d). Bittenbinder M., *Az egyház és az állam viszonya a XIII. és XIV. század fordulóján* (Bp 1938, d). V. ö.: Boreczky S., *Zsinataink I. Károly korában* (Nyitra 1887). Boreczky E., *A kir. tárnokmester hivatala 1405-ig* (Bp 1904, kny.). A megyék továbbfejlődésére: Török P., *A nemesi vármegye megalakulása* (kny. EM 1907). Gábor Gy., *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt* (Bp 1908, oklevelekkel). Holub J., *A főispán és alispán viszonyának jogi természete* (FEkv), és u. ő, *Zalamegye története a középkorban* (1929). Istványi G., *A generális congregatio* (LK 1939—1941, 2 közl.; bírói közgyűlés alakulása). Az igazságszolgáltatásra: Hajnik I., *Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt* (Bp 1899), és u. ő, *A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyes házakbeli királyok korszakában* (AÉt 1892). A peres bajvívásokra egy jellemző példa 1322-ből: Kubinyi F., *Oklevelek hontvármegyei magánlevéltárakból* (Bp 1888) alapján: Sz 1889, 66. Lehoczky T., *Néhány adat a középkori istenítélet történetéhez* (Sz 1873). Farczady E., *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése... 1437 előtt* (1912) tévedéseit kügazítja alapos dolgozatában Janits I., *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéltadó működése 1526-ig* (Bp 1940, d). — A hűbéri jellegű hadszervezetről a régi feldolgozások az ú. n. bandériális rendszer „behozataláról” szóló tévtanokat ismétlik, újabb, a hazai feudális társadalomfejlődés feltételeiből kiinduló monográfiánk nincs. Kerékgyártó B., *A magyar*

hadügy állapota az Anjou- királyok alatt, 1308—1387 (Bp 1880). Nagy G., *A magyar középkori fegyverzet* (AÉ 1890—1891, 3 közl.). A Szt. György lovagrend alapítása Károly Róbert által (1326): Erdélyi L., *Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban* (KLEkv 1925). Ld. még Bauer A., *A lovagság kihatása a középkori socialis és politikai életre, különös tekintettel hazánkra* (Nyitra 1880). A johanniták szerepére: Reiszig E., *Róbert Károly és a János lovagrend* (Sz 1903), u. ő, *A János-lovagok Nagy Lajos király hadjárataiban* (HK 1911), és összefoglalóan u. ő, *A jeruzsálemi Szt. János lovagrend Magyarországon* (Bp 1925).

Az udvari élet ekkor kialakuló, lovagkori formáira: Kerékgyártó B., *A magyar királyi udvar a királyság fénykorában* (Bp 1911, gyenge). Pór A., *Történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról* (Sz 1893). A nápolyi Anjou-udvar példája és kapcsolatai: R. Caggese, *Roberto d'Angio e i suoi tempi* (Firenze 1922). Wenzel G., *Visegrádnak egykori fénye és dicsősége* (Sz 1868); a visegrádi olasz kertészre: Rapaics R., *A magyarság virágai* (Bp 1932). Az udvar művelődési szerepére ld. az alább (133. l.) id. anyagot.

Az uralkodók személyét illetően Károly Róbertről külön életrajzunk nincs; fiát elég részletesen megírta Pór A., *Nagy Lajos, 1326—1382* (Bp 1892); u. ő és Győry T. cikkei a lepra kérdéséről: *Nagy Lajos király halálos betegsége* (Sz 1902). Ld. még Miskolczi I., *I. Károly királyunk nevééről* (Sz 1926). Dercsényi D., *Nagy Lajos ikonográfiája* (Szépművészet 1941).

Zách Felicián Károly Róbert elleni lázadásának és merényletének epizódját (melyhez a szerelmi motívum alighanem később, talán a nápolyi udvarból került) krónikasövegeink mellett: Botka T., *Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez* (Sz 1873—1874, 2 közl.). Az ítélet az egész családra vonatkozott: Kubinyi F., *Záh F. mester mester veje* (Sz 1887). Marczali H., *Záh Felicián bűnpöre* (BpSz 1900; u. ő, AKÉ 1900), erre megjegyzések: Pór A., *Záh F. pöre* (kny. Sz 1900). Ld. még a mondákat (131. l.).

3. Az Anjouk külpolitikája

Az Anjouk külpolitikájáról a fent id. összefoglaló, de e tekintetben a nagyhatalmi igézettől ritkán szabaduló összefoglaló művek és a kisebb adatok tömegét nyújtó részlettanulmányok közt nincs olyan speciális, áttekinthető monográfiánk, mely a problémát az akkori kelet-európai gazdasági és társadalmi feltételekhez kapcsolná és kellően rávilágítana egyebek közt a benne jelentkező kereskedelmi érdekeltségek motívumára is. A külpolitikai akciókkal járó hadjáratokat kronológikusan összeállítja Wertner M., *Magyar hadjáratok a XIV. században* (Sz 1905), u. ő, *Ujabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz* (HK 1910), és u. ő, *Nagy Lajos király hadjáratai* (HK 1918, 2 közl.).

a) A lengyel kérdés

A magyar-lengyel politikai kapcsolatokra az oligarchák idején: A. Klod-zinsky, *Das Problem der ungarischen Hilfe für Ladislaus Lokietek, 1304—1306* (Bulletin internat. de l'Acad. Polonaise 1936). Károly Róbert második házasságára (Lokietek Ulászló lánya: Erzsébet) és a lengyelek támogatására a cseh dinasztikus igények és a német lovagrend ellen: J. Dąbrowski, *Z czasów Lokietka* (Krakó 1916). Pór A., *A Piastok és a magyar Anjouk közötti rokonság* (Sz 1892), és u. ő, *Nagy Kázmér lengyel király családi élete* (Sz 1903). Közben

az osztrák konfliktus: Wertner M., *Az 1328. évi magyar-osztrák hadjárat* (HK 1913, 2 közl.). A cseh keleti politikáról német irányú munka: F. Meltzer, *Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen* (Jena 1940). A lengyel-cseh békét rendező trencsényi találkozóra és az azt követő visegrádi kongresszusra az alább (128. l.) id. kereskedelmi anyag mellett Lovcsányi Gy., *Adalékok a magyar-lengyel érintkezések történeléhez* (Sz 1886). Pór A., *Magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században* (Sz 1903). Szádeczky L., *Lengyel-magyar vonatkozások a történelemben* (BpSz 1915). Divéky A., *La Pologne et la Hongrie au moyen âge* (NRH 1943); mindezek a továbbiakra is vonatkoznak. A Halics körüli lengyel-magyar versengésre, és együttműködésre litvánok, tatárok ellen: J. Matijów, *Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien* (Lemberg, Gimn. Progr. 1886). E. Terleckij (A lemergi Ševčenko-társ. közl. XII. 1896). Kropf L., *Üzbégh tatár khán egy követsége a magyar udvarnál* (Sz 1899). Az 1339-es örökösödési szerződés értelmében, Kázmér halála után lengyel trónra is került Nagy Lajos alatti perszonalunióra Czarnkowi János és Dlugoss A. alatt id. szövegei mellett Pór A. további cikkei: *Az Anjouk trónigénye Lengyelországra* (EM 1902), u. ő, *Idősb Erzsébet uralkodása Lengyelországban* (EM 1901), u. ő, *Nagy Lajos litván hadjárata, 1377* (EM 1899 és kny.), és u. ő, *Nagy Lajos a halicsi érsekség alapítója* (KSz 1900 és kny.). Lajos lengyelországi uralmának pontos és jóakarató ismertetése: J. Dąbrowski, *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego* (Nagy Lajos utolsó évei, Krakó 1918). Málnási E., *Nagy Lajos lengyel királysága* (Nyíregyháza 1943, d).

b) Dalmát-velencei háborúk

A Velence által már saját érdekkörébe vont dalmát tengerparti városok (ld. 74. l.) visszaszerzése és ezzel a délnyugati kereskedelem (levantei cikkek, stb.) dalmát, ill. a szárazföldön magyar kézbe vétele céljából Velence ellen viselt háborúkra (1345—1348, 1352—1358, 1377—1381) az A. alatt id. dalmát és olasz források mellett: S. Mitis, *La Dalmazia ai tempi di Lodovico il Grande re d'Ungheria* (Annuario Dalmatico IV, 1887), benne a horvát, dalmát olasz részletbirodalom; részletes ism.: Havass D., *Mitis Silvio dalmát történetíró műve Nagy Lajos királyról* (Sz 1908). Mirese J., *Venedig und Ungarn* (Bécs 1878). H. Kretschmayr, *Venedig und Ungarn (Scritti storici in onore di C. Manfroni, Padova 1925)*. Az első dalmáciai hadjáratra és Zára sikertelen ostromára Domanowszky S. és Vértesy J., *Nagy Lajos első hadjárata Velence ellen* (Sz 1900, 2 közl.) és hozzá Baumgarten F., *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence történetéhez* (Sz 1902, 4 közl.). Ld. még Pór A., *Nagy Lajos viszonya az aquilejai pátriárkához* (MSi 1900). A genovai szövetségben kivívott győzelemre és (a századvégi feudális anarchiában hamar múló) eredményeire: Wenzel G., *A turini békekötés* (MTT XI, iratok). Miklósy Z., *Nagy Lajos tüzérsége* (HK 1920): a háború utolsó szakaszában raguzai olasz ágyuk; ld. még Erdélyi Gy., *Ujabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez* (HK 1928). A velencei konfliktussal párhuzamosan Nagy Lajos által felállított tengeri erőre (amiratus maritimus, névleg 1420-ig): Wenzel G., *Magyarország tengeri viszonyairól* (Magy. Akad. Értes. 1847). V. Klaić a horvát hajóhad admirálisairól, 1358—1413 (Vjestnik 1900, zágrábi levéltár; ld. Sz 1901, 762). Wilczek E., *Magyar tengerészet az Anjoukorban* (Sz 1895, 4 közl.). Miklósy Z., *Tengeri hajóhadunk a középkorban* (Bp 1933).

c) Terjeszkedés a Balkánon

Az Anjouk, főleg Nagy Lajos alatt újult erővel kibontakozó balkáni irányú hűbéri hódoltató törekvésekre: A. Huber, *Ungarn und die ungarischen Vasallenländer* (Bécs 1884), és az érdekelte népek összefoglaló történetei; ennek összefüggéseire a bogumilok, stb. ellen harcbahívó pápai politikával: Fraknói V., *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel* (I. Bp 1900). Asbóth J., *A bosnyák bogumilok az Árpádok és Anjouk korában* (BpSz 1885). Bosznia és Kotromanics István szerepére e korban: Thallóczy L., *Bosnyák nemzedékrendi tanulmányok* (T 1895), és u. ő, *Tanulmányok a bosnyák bánság kezdeteiről* (Bp 1905). A macsói bánságra, Szerbia és Magyarország viszonyára: P. Marković (Letopis Matice Srpske 1903). A román síkság nyugati végén egykor szervezett szörényi bánság ujfajlagosára induló Károly Róbertet megverő Basarába vajdára és havasföldi román vajdaságára: Wertner M., *Az első havasföldi vajdák* (Sz 1901). Karácsonyi J., *Az oláhországi (havaselvi) vajdák családfája* (Sz 1910). Rásonyi L., *Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains* (AECO 1936); ld. még Elekes L., *A román fejlődés alapvetése* (Sz 1943); = *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft* (AECO 1943), aki azonban sok adatát a román belső fejlődés rekonstruálása helyett inkább a külső, magyar hatások túlhangsúlyozására használva olyanféle „kulturlejtőt” próbál a románok felé felállítani, amilyennel a német történetírók operált a magyarok felé. A Havasfölddel és az inkább lengyel kapcsolatokkal bíró másik román állami centrum: Moldvával való hűbéres viszony problémáira újabban: Pataki J., *Anjoukirályaink és a két román vajdaság* (Kölozsvár 1943, d; román irodalommal is). Nagy Lajos még távolabbi próbálkozásaira (Viddin elfoglalása, stb.): (Thallóczy L.), *Magyar-bulgár összeköttetések 1360—1369* (Sz 1899; okmányok: TT 1898), és u. ő, *Nagy Lajos és a bulgár bánság* (Sz 1900), Minea I., *Magyar-bulgár érintkezés Nagy Lajos alatt* (Bp 1907, d).

d) Az első török harcok

A Drinápoly elfoglalása (1361) után a Balkánon komoly formában felnyomuló török hódító hatalom és a saját földrajzi határaival még messzeeső Magyarország első összeesapásairól 1363-tól kezdve elég bizonytalan hírekkel és ellentmondó véleményekkel rendelkezünk; ld. erre nézve az A. alatt id. bizánci és török forrásokat. A keskeny földsvárra szorult Bizánc nevében nyugati segítség kedvéért sikertelenül Rómába menő és katolizáló V. Joannes Palailogos császár budai látogatására (1366): O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome* (Varsó 1930). Nagy Lajos 1377-ben aratott győzelmére padovai szövetségéhez írt és padovai feljegyzések (így Andreas de Gataris) által tartalmilag fenntartott leveléből lehet következtetni, valamint a máriacelli alapításból; hogy az utóbbi 1376 előtt nem történhetett, kimutatta Steinherz, *König Ludwig I von Ungarn und seine Weihgeschenke für Maria-Zell* (Mitth. des Hist. Vereins für Steiermark, 1887).

e) Nápolyi háborúk

A nápolyi Anjou-ház tarentói, durazzói és magyar ága közti, a pápai hatalom szerepével motivált versengés e sok anyagi erőt felemésztő epizódjának kezdeteire: Fraknói V., *Adalékok Endre és Johanna házasságkötésének történetéhez, 1331—1333* (Sz 1898, hozzá iratok: TT 1898); Erzsébet

királynénak (Károly Róbert özvegye) András bizonytalan itáliai helyzetének megerősítésére szervezett fényes (bár sikertelen) olasz útjára (1343): Karácsonyi J., *Nagy Lajos anyja Rómában* (KSz 1893), és Hóman B., *A XIV. századi aranyválság* (FÉkv 1917 és kny.), aki az Erzsébet által levitt aranytömeg (több ezer kg.) szerepének egyenesen európai jelentőséget tulajdonít. Camera, *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanni I regina di Napoli* (Salerno 1889). András megöletésére: Óváry L., *Nápolyi Johanna* (Sz 1893, 3 közl.; halálára ld. Áldásy A., Sz 1896, 468). Kropf L., *Az aversai gyilkosság* (kny. EM 1896); ujabban Miskolczy I., *András hg. tragédiája és a nápolyi udvar* (Sz 1928, 2 közl.), és u. ő, *A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra* (TSz 1928). Pór A., *I. Lajos király követsége a szentszékhöz Avignonba 1346* (Sz 1892). Nagy Lajos itáliai beavatkozására, saját trónigényére és múltó sikerekkel járó két hadjárata (1347—1350) a hazai források közül a Dubnici Krónika, a külföldiek közül — sok kisebb-nagyobb olasz forrás mellett — főleg Villani és Gravinai Domokos A. alatt id. szövegei, valamint: Kozics L., *Nagy Lajos nápolyi hadjárata, 1347—1350* (HK 1890). Miskolczy I., *Nagy Lajos nápolyi hadjáratai* (HK 1933, 2 közl.), és u. ő, *Nagy Lajos második nápolyi hadjárata, 1350* (HK 1934). Monti, *Nagy Lajos magyar király törvényhozási intézkedései a nápolyi királyságban* (TSz 1926). Az epizódhoz és abbamaradásához figyelembe veendő még a nyugati, így francia politikai vonatkozások alább id. anyaga is.

Az utóbb is Itáliában harcoló, a pápához küldött, illetve annak zsoldjába szegődött magyarokra: Wurm, *Cardinal Albornoz* (Paderborn 1892). Lukesics P., *Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei* (T 1931), és u. ő, *Magyar zsoldosok a pápaság szolgálatában a XIV. században* (HK 1932). Gárdonyi A., *A középkori zsoldosintézmény és a magyarság* (HK 1942).

f) Nyugati kapcsolatok

Nagy Lajos nyugati politikájának mozzanatai részletadatokig menően összeállíthatók; cseh-német vonatkozásban az alábbi tanulmányokból: Steinherz, *Die Beziehungen Ludwigs I von Ungarn zu Karl IV, 1358—1373* (kny. MIOG 1887—1888; iratokkal). Pór A. sorozatos cikkei: *Nagy Lajos király szövetezése IV. Károly császár ellen, 1362* (Sz 1900, 2 közl. és kny.); a második szövetezésre u. ő, *Anjouk és Wittelsbachok* (Sz 1907, 3 közl. és kny.; az előzményekre is), u. ő, *István úr árvája* (Sz 1901), *A négy Miklós* (Sz 1902), *Jägerndorfi Pál nyitrai főesperes* (Sz 1905), *Opuli László hg.* (Sz 1909), *Erzsébet királyné aacheni zarándoklása, 1357* (Sz 1901). Továbbá E. Werunsky, *Geschichte Kaiser Karls IV und seiner Zeit* (1—3, Innsbruck 1880—1892). K. Wenck, *König Ludwig I von Ungarn, Kaiser Karl IV und die Mark Brandenburg in 1371* (kny. Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins 50. füzet). Ezeket francia vonatkozásban kiegészítik: Károly Róbert nővére (Clémence de Hongrie, X. Lajos francia király felesége) s annak állítólagos fia (Giannino Guccio magyar trónkövetelő) szerepére A. Huffelmann, *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich* (Berlin 1911). Pór A., *Nagy Lajos viszonya Giannino di Guccio francia trónkövetelőhöz* (1892). Maccari, *Istoria del re Giannino di Francia* (Siena 1893). E. Léonard, *Louis Ier de Hongrie, protecteur du „Re Giannino“* (REH 1928). Eckhart F., *Egy politikai házasság terve a XIV. századból* (Sz 1910). Az 1374-es franciaországi magyar követség politikai jelentőségére: Óváry L., *A Nagy Lajos és V. Károly francia király között tervezett szövetség* (MTT XXIII). N. Valois, *Le projet de mariage entre Louis de France et Catherine de Hongrie* (kny., Annuaire-Bulletin de la Société

de l'histoire de France 1893). Katalin halála után Nagy Lajos Mária lányát akarták Louis-val eljegyezni, stb.: A. Gábrriel, *Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge* (Bp 1944); ld. még Fraknoi V., *Nagy Lajos házasság-politikája* (BpSz 1913 és kny.).

2. GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

1. Birtokviszonyok, jobbágyság, nemesek

Az adatok marxista értékelését ld. Molnár E. újabb összefoglalásában: *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig* (Bp 1949). Előzőleg: Wenzel G., *Magyarország mezőgazdasági története* (Bp 1887). Kring M., *A gazdasági élet, 1387-ig* (MMT I, Bp 1939), ezt folytatva: Sinkovics I., *A mezőgazdasági viszonyok* (MMT II, Bp 1940). Váczy P., *Társadalmunk az Anjouk korában* (MMT I, Bp 1939). Urbariális adatok Pór A. apró adalékaiban: *Földesúr és jobbágyság közötti viszony, 1329* (MGSz 1900, 39), u. ö. *Malmok és malombérletek, 1328* (u. ott), *Rózsahegy város kezdete, 1318* (MGSz 1900, 232; német telepítés), u. ö. *Az örmények falvának újabb telepítése az esztergomi káptalan által, 1315* (MGSz 1904, 155). Oszwald A., *Premontrei urbariumok a középkorban* (Gödöllői prem. gimn. évk. 1940); az egyházi birtokok helyi adataira ld. még az előzőkben (60. l.) felsorolt egyházi helytörténeti anyag (pl. *Pannonhalmi rendtörténet*) idevonatkozó szakaszait. A pápai tizedre: Fejérvataky L., *Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században* (Sz 1887, 2 közl.; a számadásokat ld. előbb 113. l.). A birtok vámjövédelmére rávilágít a bakonybéli apátok hosszú pöre a komáromi vám körül (Sörös P., MGSz 1899, 479; 1900, 138), és az esztergomi káptalan hasonló természetű vitái (Pór A., MGSz 1904, 161). A jobbágyság viszonyaira Nagy B., *A magyarországi jobbágyság állapota Róbert Károlytól 1514-ig* (Bp 1896, d), valamint a parasztmozgalmak alább (142. l.) bővebben kifejtett anyaga. Ld. még Gáspár M., *A rabszolgaság megszűnése hazánkban* (Bp 1909).

A további kutatások, ha a parasztság XIV. századi életének és fejlődésének hosszú ideig elhanyagolt, részletes rajzát egybeállítják, alighanem tévedésnek fogják minősíteni a parasztság mint egységes osztály XIV. századi emelkedéséről és gazdagságáról alkotott s irodalmunkban felmerülő idillikus képeket.

A XIV. századi birtokviszonyokra részletadatokat tartalmaz az előbb (116. l.) már id. feudális nagybirtokos-családokról szóló irodalom is. Ld. még Zoltai L., *Debrecen és vidékének urai az Árpádkor végén és az Anjou-korban, 1290—1400* (Debrecen 1904). F. Mauks E., *Ungmegye multjából* (Szeged 1905, d). Ila B., *A szentgyörgyi és bazini grófok birtokainak kialakulása* (T 1927). Pataki V., *A péterváradai ciszterciták a középkori kelenföldön* (Bp Szt. Imre gimn. évk. 1942). Az egykorú birtoksatatisztikáról elég részletes számszerű képet próbál adni Hóman B., *Magyar történet* (II. Bp 1936³), az általa u. ott (630. l.) felsorolt genealógiai részlettanulmányok, s főleg Csánki D. tört.-földrajzi adatgyűjteménye (154. l.) alapján.

Nagy Lajos 1351-i törvényének a jobbágyságra vonatkozó rendelkezéseiről (kilenced, stb.) az általánosabb tanulmányok mellett: Szabó I., *Hanyatló jobbágyság a középkor végén* (Sz 1938), aki az 1348-as pestispusztítás és a munkaerő kérdésének összefüggésére is utal, (bár ez csak motiválta a feudális társadalomfejlődés adott irányát); a jobbágyság munkaerejéért a kisebb birtokosnak a hatalmasok ellen folytatott védekező harcából értelmezi a korábban

tévesen a szabad költözésre vonatkoztatott 18. tc. szövegét u. ő, *Az 1351. évi 18 tc.* (SzEkv 1938). A nemesi birtokjogra vonatkozó rendelkezéseket (aviti-citas) illetően ld. Waldapfel E., *Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban* (kny Sz 1931). Somogyi F., *Az ősiség intézménye és a hűbéri vagyonjog* (Pécs 1931). R. Kiss I., *Nagy Lajos és az ősiség* (KLEkv). Murarik A., *Az ősiség alap-intézményeinek eredete* (Bp 1938). Az 1351-ben „cgyenlő szabadságot“ nyert különböző állású kisebb nemesekre, azok tényleges familiáris függésére és a feudális uralkodóosztály belső rétegződésére: Szekfü Gy., *Serviensek és familiárisok* (AÉt 1912, németül URd 1913); ld. még Knoll I., *Társadalmi és rendi tagozódás az Anjou-korban* (Bp 1914). R. Kiss I., *Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése* (Debrecen 1932). Fekete Nagy A., *Országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban* (DEKv 1937) Holub J., *Az egyház nemesek jogállása a középkorban* (Bp 1947).

Az Anjoukorban és a XV. század első felében a peremvidéken a régiék mellett alakuló új telepeket illetően itt általában utalunk a II. fejezet települési irodalmának (80. l.) idevonatkozó fejezeteire. Bruckner Gy., *A soltsz-ség intézménye a Szepességben* (BEKv). A román kenézek, vajdák (ld. még 82. l.) szerepéről tájékozást nyújt Csánki D., *Magyarország történeti földrajza* (154. l.) II. és V. kötetében, Temes és Hunyad megyékhez írt bevezetésében. Ld. még Súlyom Fekete F., *Vázlatok az oláh kenézi intézmény története ismeretéhez* (Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évk. I—II, 1882—1884). I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean* (Egy erdélyi kenészség történetéből, Cercetari Istorice, Iași 1934—1936); u. ő, *Știri noi despre cnezatul ardelean și cincizecimea* (Új adatok az erd. kenészségről és az ötvenedről, 1366, 1433; u. ott). D. C. Arion, *Chinejii români* (Bukarest 1938). A. Dobosi, *Datul oilor* (A juhadó, Bukarest 1937). Csánki D., *Máramaros megye és az oláhság a XV. században* (Sz 1889). Petrovay Gy., *A máramarosi oláhok. Betelepülésök, vajdák, kenézek* (Sz 1911); u. ő, *Az Ilosvay-család* (T 1896), *A dolhai és petrovai Petrovayak* (T 1897). Az Anjouk és Zsigmond aiatti térítési kísérletekre: Bunyitay V., *Biharmegye oláhjai és a vallási unió* (kny. Sz 1892). A kárpátaljai oroszok egykorú társadalmi és egyházi viszonyaira A. Petrov, *Drevnejsije gramoti po isztorii karpatorusszkoj cerkvi i ierarchii, 1391—1498* (Legrégibb oklevelek a kárpáti orosz egyház és hierachia történetéhez, Prága 1930). Ld. még Bonkáló S., *Die ungarländischen Ruthenen* (UJb 1921). Hodinka A., *A munkácsi görög kat. püspökség története* (1910). A Koriatovics Tódor-féle 1360-as kolostoralapító oklevél hamisnak bizonyult; ő csak 1398-ban telepedett Magyarországra, így az alapítást is ezidőre kell tennünk. Ld. Zsatkovic K., *A Koriatovics-féle oklevél* (Sz 1888); u. ő, *A Koriatovicsok* (Sz 1900; ld. még Wertner M., u. ott 659). Lehoczky T., *Koriatovics Tódor hg. és 1409-iki pöre* (Sz 1893). A. Petrov, *O podlozsnostyi gramoti knyazja Theodora Koriatovicsa* (Materialj III., Pétervár 1906).

2. Ipar, céhek, városok

Molnár E. fent (123. l.) id. összefoglalása, előzőleg a MMT II. kötetének idevágó tanulmányai, így Paulinyi O., *Ipar, kereskedelem* (1387—1526) mellett a részlettanulmányok egész sora tanúskodik egyrészt az ipar — főleg a mezőgazdasági ipar fejlődéséről, másrészt ugyanakkor relatív elmaradtságáról s arról is, hogy a hazai szükségletet sem tudta fedezni (nyugati textiláru, stb.). A magyar bőrriparnak külföldön is vannak nyomai: Kropf L., *A magyar bőr Angliában a XIV. század végén* (MGSz 1898). Pór A., *Magyar tímárok Párisban* (MGSz 1900); ld. még u. ő, *Magyar iparosok Krakóban a XIV. század*

első felében (MGSz 1900) és u. ő, *Magyar asztalosok Rómában* (u. ott), és Kropf L., *Magyar szabók Flórencben, 1373* (MGSz 1899; vagyontalan munkások). Ld. még Szathmáry L., *A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából* (M. Stat. Szemle 1939). A fonó-szövő iparra: Wenzel G., *Kassa város parket (=barchet) készítése a XV. század kezdetén* (AÉt 1870). Bánfi J., *Zsigmond király a kassai parketszövőkért* (Bp 1905). Lederer E., *Bártfa város vászonszövő üzeme a XV. században* (BÉ 1934). Egyéb iparágak közül az ötvösségre van bő művészettörténeti irodalom (135. l.); Horváth H., *A kézműipar új formái* (MMT II, Bp 1940). Takáts S., *A legrégebb magyar üveghuták* (MGSz 1900).

A XIV. században már szabályosan kifejlődött céhekre Szádeczky L. összefoglalása: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon, 1307—1848* (2 kötet, Bp 1913; iratokkal és irodalommal), valamint régebbi áttekintések: Horváth M., *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig* (Pest 1842; *Kisebb tört. munkái* II. Pest 1867). Ipolyi A., *A magyar iparélet történeti fejlődése* (kny. Sz 1877, előadás; németül is). Körömy Á., *Iparviszonyaink a céhek szabályozásától a mohácsi vészig, 1376—1526* (Bp 1883).

A tulajdonképpen ekkor kezdődő „ipari” városokra és a polgárságra összefoglalóan: Mályusz E., *Geschichte des Bürgertums in Ungarn* (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1927, és kny.); u. ő, *Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken* (PSz 1927), kimutatta, hogy az 1405-ös városi dekretum (CIH, ld. B. alatt) nem a polgárság országgyűlési részvételének dokumentuma, hanem a Zsigmond által külön összehívott városi gyűlésé, mely után jogaikat és kötelezéseiket határozatba foglalta. Ld. még Szende P., *A magyar városok a középkor végén* (Bp 1913). A városok fő joghatóságára: ifj. Szentpétery I., *A tárnoki ítélőszék kialakulása* (Bp 1934, kny. Sz).

Egyes városok, ill. város csoportok egykorú viszonyait illetően helyenként elég részletes anyaggal rendelkezünk; ld. még a Bevezető részben felsorolt városi iratkiadásokat is. Fontos forrás a budai (német) jogkönyv; kiadta Michnay A.—Lichner P., *Ofner Stadtrecht, 1244—1421* (Pozsony 1845); ld. Karvasy Á., *A budavárosi jogkönyv leginkább jogi és államgazdasági szempontból* (Akad. Ért. XIX. 2.). Relković N., *Budaváros jogkönyve* (Bp 1905, d), forrásait, német jogokkal való viszonyát is vizsgálja; u. ő, *A budai jogkönyv harmadik kézírata a Fővárosi Könyvtárban* (A Főv. Kvt. Évk. 1941). Buda házairól, stb. megbízható adatokat nyújt a Zsigmond által 1437-ben (egy budai zsinat terve miatt) készíttetett összeírás; kiadta F. Palacky, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges* (Prága 1873, II. 374); ennek alapján Tagányi K. (Sz 1887, 48) kb. 23 ezerre becsülte Buda lakosságát. E szám igen magas az egykorú német városokhoz mérten (Frankfurt 10—15 ezer), ld. Jastrow, *Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters* (Berlin 1886). Az árakra, stb. is kitér Salamon F., *Buda-Pest története* (II. Bp 1885, mellé a III. kötet kútfőkritikát ad). Iványi B., *A városi polgárjog keletkezése, figyelemmel Buda és Pest városokra* (Bp 1936). A budai magyar plebejus-mozgalomra (1438) ld. az alább (144. l.) id. anyagot.

Nyugati, és főleg felvidéki városainkat illetően fontos anyagot közölt Fejérpataky L., *Magyarországi városok régi számadáskönyvei* (Bp 1885); benne: 1. A legrégebb, bár legszárazabb Selmechánya anyaga (1364—1408), mely a lakosság számára, adózásra, pénzértékre, a városnak a tárnoknesterhez és a kamaraispánhoz való viszonyára, stb. tartalmaz használható adatokat. — 2. Pozsony könyvei (1364—1410) a fentiek mellett Zsigmond király és más

nagyúri vendégek ellátásáról is számot adnak. — 3. Besztercebánya számadatai (1386—1396) elég töredékesek, viszont jogi természetű és krónikás bejegyzéseket is tartalmaznak (az ilyen jegyzeteket a kiadvány nem közli teljesen). — 4. Nagyszombat följegyzései (1394—1455) a szokott kiadásbevételi, adózási, stb. részletek, valamint a különböző főuraknak adott ajánlékok mellett részletesen beszámol a cseh husziták elleni védelmi intézkedésekről is (1428). — 5. Sopron számadatai közt (1394—1450) érdekes vámszabályzat is található (1394). — 6. Bártfa számadatai (1418—1444) viszont szolgálati szerződéseket és a város által helyi monopóliumként kezelt vászonkészítésre vonatkozó jegyzékeket is tartalmaznak; (ld. még a IV. fejezet anyagát, 156. l.). — 7. Körmöcbánya számadatai (1423—1450) a bányászatra is nyújtanak adatokat. — A bártfai anyag feldolgozása: Grossmann M., *Bártfa város 1418—1444-iki számadaskönyvei művelődéstörténeti szempontból* (Bp 1911).

Sopron Anjoukori előretörésére, de belső társadalmi ellentéteire is szép anyagot közölt Házi J., *Sopron sz. kir. város története*, I. rész (oklevelek és levelek) 1—3. kötet (Sopron 1921—1924; benne a legrégebb — német — összeírás, 1379); II. rész (végrendeletek, számadások, feljegyzések, stb.) 1—3. kötet, 1390—1455 (Sopron 1930—1933). A felvidéki városokra: Király J., *Pozsony város joga a középkorban* (Bp 1894). Ortvyay T., *Pozsony város története*; a város középkori jogszervezetét tárgyalva (II/2, Pozsony 1898) megállapítja, hogy a legrégebb meglévő jogkönyv XV. századi, de már a XIII. századból vannak nyomai; 1439-ben már van városi telekkönyv; a II/4. kötet (Pozsony 1903) a város társadalmát ismerteti. Ugyancsak pozsonyi anyagból indul ki általános jellegű tanulmányaiban Kováts F., *Városi adózás a középkorban* (Pozsony 1900), u. ő, *Egyház és városgazdaság a középkorban* (Szeged 1934), és u. ő, *Adalékok a pozsonyi zsidóság gazdaságtörténetéhez* (kny. Magyar-zsidó oklevéltár IV, Bp 1938). Pór A., *Érdekes per a XV. századból. Adatok Pozsony történetéhez* (Pozsony 1885). A zsolnai német jogkönyv forrásait gondosan vizsgálja R. Rauscher, *O žilinském právu magdeburgském německým jazykem sepsaném z roku 1378* (Pozsony 1933); a jogkönyvet egy 1473-ból való cseh fordítás alapján kiadta Chaloupecký (Slovenský Archiv I). A problémára általában ld. még J. Holák, *Vznik mestského práva na Slovensku a jeho pramene* (A városi jog keletkezése és forrásai Szlovenszón; Sbornik Matice Slovenskej čast druhá 1938—39). — Weber S., *A XVI. szepesi város az elzalogosítás alatt*, 1414—1772 (Szepesváralja 1888, kny.). Sváhy Fr., *A Lengyelországnak elzalogosított XIII. szepesi város monographiája* (Bp 1895). — Wenzel G., *Nevezetes per löcsei polgárok között*, 1421—1429 (AÉt 1873). Demkó K., *Lócse története* (Lócse 1897), Iványi B., *Eperjes sz. kir. város jegyzőkönyve*, 1424—1509 (TT 1909, 3 közl.), u. ő, *Adatok Eperjes város középkori iskoláügyének történetéhez*, 1429—1526 (TT 1911), u. ő, *Adatok az eperjesi ágyúöntő és puskaipar középkori történetéhez*, 1429—1533 (HK 1914, 3 közl.), és u. ő, *Eperjes város középkori számadaskönyveinek jogtörténeti vonatkozásai* (FEkv 1917). — Kassára: Fr. Kroner, *Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kaschau* (Bécs 1874). Demkó K., *Kassa városi hatósági szabályzata*, 1404 (TT 1886). Kemény L., *Kassa középkori ipari és kereskedelme történetéhez*, 1411—1520 (TT 1887, 1889), u. ő, *Kassa város régi számadaskönyvei*, 1431—1533 (Kassa 1892), és u. ő, *Kassa levelezése Krakkó városával*, 1394—1496 (TT 1892). Ipolyi A., *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata* (Sz 1874, 3 közl. és kny.). Sztitnyay J., *A selmecebányai ipar legrégebbi múltja* (Selmecebánya 1887, kny.); ld. még alább a bányászat anyagát. Sasi-

nek F., *Zólyom város számadásai*ból, 1400—1470 (TT 1893). Relković N., *Ujbánya magistratusa a XIV—XVII. században* (TT 1908).

Erdélyre: Meltzl O., *Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században* (Sz 1892, 2 közl.; németül Nagyszében 1893; Szádeczky L. észrevételei, Sz 1892). Horváth J., *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig* (Gyula 1905), és u. ő, *Siebenbürgisch-sächsische Städtekultur im Mittelalter* (Pancsova 1906). A XIV. század fejlődését hangsúlyozza G. D. Teutsch, *Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens unter König Ludwig I* (AKÖG 1850). Szádeczky L., *Nagybánya régi iparáról és céheiről* (Sz. 1889). Jakab E., *Kolozsvár története* (I. 1870). Makkai L., *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron* (Kolozsvár 1943; külön oklevelek: 1947). *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, 1380—1516* (Nagyszében 1880). H. Wittstock, *Älteres Zunftwesen und Gewerbeswesen in Bistritz bis ins 16. Jahrhundert* (Besztercei ev. gimn. ért. 1864). W. Seraphin, *Verzeichniss der Kronstädter Zunfturkunden* (1886; legrégebbi céhlevelek használható regestagyűjteménye). Brassóból e korra vonatkozó feljegyzéseket is közöl a *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó in Siebenbürgen* c. sorozat (ld. a Bevezető rész városi iratkiadásai közt. Érdekes adatokat hoz Zimmermann—Werner aktakiadása (ld. II. I., II. 1897).

3. Bányászat

A Károly Róbert reformjai (az urbura 1/3-a a földesúré s nem az egész a királyé, stb.) kíséretében fellendülő bányászatot illetően külön kutatások hangsúlyozták a magyar nemesfém-, és különösen aranytermelésnek a középkori európaihoz mérten általában, és a XIV. század adott helyzetében speciálisan nagy arányait, s ennek — elmaradt iparú országról lévén szó — fokozott külkereskedelmi jelentőségét (ld. még alább is, 128. l.): Hóman B., *A XIV. századi aranyválság* (Bp 1917, kny. FEkv), és u. ő, *La circolazione delle monete d'oro in Ungheria dal X al XIV. secolo e le crisi europee dell'oro nel secolo XIV* (kny. Rivista Italiana di Numismatica 1922). Kováts F., *A magyar arany világtörténelmi jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseinak a nyugattal a középkorban* (kny. TSz 1922), termelési adatait illetően ld. még Paulinyi O., *A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban* (DEkv 1937), és u. ő, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége* (KEkv 1933). A bányák fejlődésére Wenzel G., *Magyarország bányászatának kritikai története* (Bp 1880) mellett sok adattal: Péch A., *Alsómagyarország bányamívelésének története* (I. Bp 1884), és u. ő, *A selmeci bányavállalatok története* (I. Selmecebánya 1884); ld. még Szitnyay J., *A selmeci bányászat állása a XIV. században* (Bányászati és Kohászati Lapok 1884, 3—7). J. Kachelmann, *Geschichte der ungarischen Bergstädte* (Selmecebánya 1867), és u. ő, *Alter und Schicksale des ungarischen Bergbaues* (Selmecebánya 1870). Krizskó P., *A körmöci régi kamara és grófjai* (AÉt 1879). Mikulík J., *A bánya és vasipar története Dobsinán* (Bp 1881). Woditska K., *A nagybányai bányakerület története* (1896). Schönherr Gy., *Nagybánya monografiája* (befejezetlen tanulmány a Schönherr Gy. emlékezetére, Bp 1910 c. kötetben). A sóbányászat viszonyaira Nagy Lajos intézkedése az erdélyi sóvágó munkásokat illetően (1375): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* (III. 222). Iványi B., *Két középkori sóbánya-státutum* (Sz 1911; benne a mármarosi bányászok mozgalmai és Zsigmond szabályzata, 1435), ld. még u. ő, *A kir. sóbányakamara szervezete a középkorban* (Bp. 1911).

4. Kereskedelem

Adataink egy fontos csoportja azt a kérdést világítja meg, hogy az 1312-ben úglátszik már komolyan felújított bécsi árumegállító jog (kiterjedésére és tartalmára ld. Th. Mayer, *Zur Frage des Wiener Stapelrechtes*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1912) kikerülésére mint irányítják a nyugati forgalmat, cseh-magyar megegyezéssel (visegrádi kongresszus, 1335; ld. 120. l.) a Brünn-Nagyszombat-Esztergom-Buda vonalra. Károly Róbert oklevelét (1336 jan.) a János cseh királlyal kötött kereskedelmi szerződésről közli Chlumecky, *Codex dipl. et epist. Moraviae* (VII. 76), és u. ott (131) Telegdi Csanád esztergomi érseknek a Magyarországot látogató nyugati (prágai, mainzi, nürnbergi, augsburgi, stb.) kereskedőkkel kötött szerződését, mely az új útvonalat metsző esztergomi káptalani vásárvám ügyét rendezte, s amely egyszersmind arra is jellemző, hogy itt nem pusztán a királyi politikáról, hanem nyugati kereskedőszövetségek kezdeményezéséről volt szó; e két oklevelet ism. Pór A., *Kereskedelmünk fellendülése a XIV. században* (MGSz 1903) újra közli Wenzel G. az *Anjou-kori Diplomáciai emlékek* B. alatt id. sorozatában (I. 339. sz.), ahol egyéb idevágó iratok is találhatóak, így Nagy Lajos kiváltságlevellei (II. 385, 455, 511. sz.), és Mária királynő kiváltsága a nürnbergi kereskedők számára (III. 278. sz.). A visegrádi kongresszusra és a magyar-morva vámszabályokra ld. még B. Dudik, *Die Zeit der Luxemburger*, 1333—1350 (*Mährens allgemeine Geschichte* II. Brünn 188). Hatvani (= Horváth) M., *Az Anjouk alatti kereskedelmi történetünkhöz* (MTT VII) Nagy Lajos és Mária által a kölni kereskedőknek adott vámszabaddal-makat közli. Kropf L., *Hamburg és a magyar kereskedők*, 1365 (MGSz 1899, 49; hamburgi vásárszabaddalom kihirdetése Magyarországon). Az egész kérdésre ld. Pleidell A., *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban* (Bp 1925), akinek adataiból a magyar fejlődés relatív elmaradtsága is kitűnik: a behozatal árucikk (és levantei cikk), a kivitel nyerstermény, főleg azonban bányatermék; az arany és réz jelentőségére ld. fent a bányászat anyagát. Német kereskedők magyar és cseh ezüsttel üzérkednek nyugaton.: Kropf L., *Magyar ezüstművek Angliában*, 1436 (MGSz 1899, 50). Kováts F., *Nyugat-magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján* (1902); és u. ő, *Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter* (kny. Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, 1914). Krejesi F., *A buda-prágai országút a XV. században* (TT 1894). Kováts F., *Kereskedőtársaság Pozsonyban a XV. század elején* (MGSz 1903). A kölni kapcsolat elvágása (huszita háborúk) utána Pozsony-bécsi és azon keresztül Regensburg-Nürnbergi forgalomra Th. Meyer, *Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter* (Innsbruck 1910). A Duna-vonal szerepére e nyugati, de főleg a belső forgalomban: Domanovszky S., *Duna-Fekete-tengeri hajózásunk multjáról* (Bp 1918), u. ő, *Die Vergangenheit der ung. Donau-Handelschiffahrt* (UJb 1922); előzőleg: Kováts F., *Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában* (MGSz 1901). Király J., *A pozsonyi nagy-dunai vám és védjog története* (Pozsony 1890, németül is). Az útvonalakra általában: Borcsiczky B., *A politikai változások befolyása Magyarországon kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században* (Bp 1914, d).

A délnyugati útra ld. Fekete Nagy A., *A magyar-dalmát kereskedelem* (Bp 1926); Károly Róbert oklevele (1318) a magyar-velencei kereskedelemről: Wenzel G., *Okmányi kalászat* (MTT II. 183). Nagy Lajosnak a levantei cikkek és magyarországi kivitel forgalmának dalmát és hazai kézbe vételéért

Velence ellen folytatott háborúit ld. fent (120. l.). Ld. még általában : Csánki D., *Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában* (Bp 1880). Zsigmond próbálkozásaira a velencei kereskedelmi konkurrencia ellen : H. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds* (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1934).

Az elég élénk északi (Lengyelországi) forgalomra : Divéky A., *Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal* (Bp 1905). Ennek kiindulópontjára az északkeleti hegyvidék és a felső-Tiszavidék forgalmának találkozásában : Farkas R., *Kassa árumegállítójoga* (Kassa 1893 ; Nagy Lajos adta, 1344). Hajnik I., *Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a egyes házakbeli királyok alatt* (Sz 1868, kassai adatok) ; kassai kereskedők kiváltságait (1378, 1395) közli Kemény L. (TT 1897). Késmárknak az innen Lengyelországba a Szepességen átvezető út (ld. Gárdonyi A., *Felsőmagyarország kereskedelmi útjai a középkorban*, Közgazd. Szemle 1908) forgalmáért Lőcsével folytatott évszázados küzdelmét részletesen előadja Domanovszky S., *A szepesi városok árumegállító joga, 1258—1570* (Bp 1922, iratokkal) ; a távol-sági forgalom szállítóeszközére u. ő, *Mázsaszekér* (FÉkv 1917). Ld. még Demkó K., *Késmárk város kereskedelmi szabályzata a XV. század elejéről* (TT 1886).

A Délikeleten Erdélynek (Nagyszeben, Brassó, stb.) Havasalföld és Moldva felé folytatott kereskedelmére (részben hazai, részben átmenő ipar-cikkek kivitele) : I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (Czernowitz 1912). E. Fischer, *Kronstadt's Handelsverbindungen mit dem Schwarzen Meer* (KB XXXV ; benne Nagy Lajos a havasalföldi kereskedelmet biztosítja, 1358) ; ld. még a Brassóra vonatkozó iratkiadásokat (13. l.). O. F. Jickeli, *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung* (kny. ASL 1913, túlzásokkal). St. Metes, *Relațiile comerciale ale Terii-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea* (Segesvár 1920)

Az egykorú magyarországi kereskedelmi tőkeképződés lehetőségeit felhasználó (és előbb az Anjouk uralomrajutásának finanszírozásában is szerepet játszó) olasz, főleg firenzei kereskedőházak működésére Kardos T., *Coluccio Salutati levelezése az Anjoukkal* (kny. Sz 1936). Huszti D., *Mercanti italiani in Ungheria nel medioevo* (C 1940), és u. ő, *Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban* (Bp 1941) ; ld. még Miskolczi I., *A középkori kereskedelem története* (Bp 1926) és Davidsohn, *Der Florentiner Welthandel des Mittelalters* (Weltwirtschaftliches Archiv 1929). Egy firenzei kereskedő érdekes önéletrajzában magyarországi útját is elmondja : *Cronica di Buonaccorso Pitti* (Bologna 1905). Az olasz vállalkozók sikerei miatt tűnt Magyarországot a könnyű karriernek földjének, amilyenek Giovanni da Prato könyve : a *Paradiso degli Alberti* egyik Budán játszódó novellája ábrázolja ; kiadta Wes-selofsky (Bologna 1867) ; ld. Karócs T., *Az Albertiek édenkertje* (Bp 1937, kny. M). Figyelembeveendő itt még Ozorai Pipo (138. l.) szerepe és német részről Windecke munkája (110. l.). Mayer B., *Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén* (Sz 1924). Az egykorú bécsi gazdag polgárok vagyona részben szintén magyarországi üzletekből eredt : L. Sailer, *Die Wiener Ratsbürger der 14. Jahrhunderts* (Bécs 1931) ; v. ő. O. Brunner, *Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert* (Bécs 1929). A kereskedelmi tőke mellett a kölcsönből, kamarabérletből, stb. származó jövedelmeket is vizsgálja : Lederer E., *A középkori pénzüzetek története Magyarországon, 1000—1458* (Bp 1932), és Molnár E. (id. műve mellett), *A kapitalizmus kezdetei Magyarországon* (TáSz 1947 ; franciául RHC 1947).

3. Szellemi élet, művészet

1. Irodalom és műveltség

Összefoglaló képet ad Horváth J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Bp 1931) és u. ő, *A magyar irodalmi műveltség megoszlása* (Bp 1935). Kardos F., *Középkori kultúra, középkori költészet* (Bp 1941).

A latin egyházi irodalom teológiai termékeire ld. Fraknoi V., *Erdélyi János XIV. századbéli magyar kánonista ismeretlen munkája Rómában* (MK 1882), Joannes Boethiusra; másokra ld. Békesi E., *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában* (KSz 1899). Az egykorú prédikációkat ld. alább a pécsi egyetemnél. Bunyitay B., *A váradai káptalan legrégebbi statutumai* (Nagyvárad 1886; Imre kanonok állfította össze, 1374). A már nagyobb számban maradt kódexekre: Varju E., *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* (MK 1900). Melich J., *Misekönyv a XIV. századból* (MK 1903). Gábor Gy., *Adatok a középkori magyar könyvtárs történetéhez* (MK 1910). Bóle K., *Adatok a Domonkos-rend liturgiájához és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár idevágó kéziratához* (Horváth S. szerk., *Szt. Domonkos rend emlékkönyve*, Bp 1916). Gulyás P., *A könyv sorsa Magyarországon* (MK 1923). és u. ő *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331—1600* (Bp 1937). Timár K., *Premontrei kódexek* (Kalocsa 1924); Jávor E., *Hét kéziratposztonyi missale a Nemzeti Múzeumban* (Bp 1942). ld. még alább a könyvfestészetnél. — A vallásos költészet (sequentíák, zsoltoszmák, himnuszok) gyűjteménye: Dankó J., *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae* (Bp 1893); ebből szemelvények magyarul: Hegedüs I., *A magyarországi coelestis tyra* (AKÉ 1914); ld. még Szilárd L., *Szt. László a magyar lírában* (Pécs 1926), Varju E.—Lajtha L., *Egy Szt. Erzsébet himnusz Zsigmond király korából* (Könyvbarátok Lapja 1928). A kor egyházi műveltségére ld. még az egyházi helytörténet (szerzetesrendek, stb.) anyagában felsorolt munkák idevonatkozó fejezeteit (60. l.). A XV. században jelentkező ideológiai forrongásra a huszita-mozgalmak alább idézett anyaga mellett érdekes egy Bécsben tanult magyar pap „eretnek“ fellépésének és konfliktusának leírása Johannes Nider (domokosrendi teológus) *Myrmecia bonorum sive formicaria* c. munkájában; ism. Thienemann T., *A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban* (M 1922).

Magyar nyelven a XIV. századból néhány vallásos szövegtörödékek és glossza maradt ránk. Ld. Zolnai Gy., *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Bp 1894). Horváth C. (RMKT I², Bp 1921). Jakubovich E.—Pais D., *Ómagyar olvasókönyv* (Pécs 1929). Az egyes emlékek: A század elejéről való *Löweni Mária-síralom*; első közlése: Gragger R.—Jakubovich E., *Ómagyar Mária-síralom* (MNY 1923); ld. még Négyesy L., *Igazítás-próbák* (MNY 1927). Az 1320 körül egy prédikációt fordító ferences barát által feljegyzett *Gyulafehérvári Glosszákról* felfedezésük (Varju E., *A gyulafehérvári kódex*, AKÉ 1899) óta sok vita folyt (vers vagy nem, stb.); ld. Varju E. és Horváth C. vitája (Magyar Kritika 1899); Szinnyi J. (NyK 1899); Tagányi K. (MNY 1905); Pápay J. (M. Nyelvőr 1912); Varju E. (u. ott 1913); Jakubovich E. (u. ott 1913); Dézsi L. (u. ott 1913); Erdélyi L. (u. ott 1914 és EM 1914). A *Königsbergi Törödékre* (Mária-dicséret) ld. Szily K. (AKÉ 1894); Nagy Gy. és Szilády Á. (u. ott 1895); Zolnai Gy. (M. Nyelvőr 1895); Kalmár E. és Négyesy L. (NyK 1895); Köveskúti J. (M. Nyelvőr 1908). — A *Mondseer Glosszára* ld. Jakubovich E., *Két magyar glosszás bécsi kódex* (MNY 1927). A majdnem száz latin szó magyar értelmezését nyújtó *Königsbergi szójegyzék*: Melich J.

(MNy 1916). A XV. századi maradványokra ld. még Jakubovich E., *Adalékok nyelvemlékeink sorozatához* (MNy 1919—1920) és Zolnai Gy., *A Budapesti és Németújvári glosszák* (M. Nyelvőr 1910). Zsigmond korából egyébként már több szótárszerű szójegyzék maradt ránk; ld. Házi J., *A soproni magyar-latin szójegyzék* (MNy 1924). Finály H., *A besztercei szószedet* (Bp 1892); ld. még Tagányi K. (Sz 1893, 305). Szamota I., *A schlägli magyar szójegyzék* (Bp 1894; 2140 szó); ezek az egykorú fogalmakra és ismeretkörre is jellemzőek. Egy magyarul tanuló német diák jegyzete: Jakubovich E., *Új magyar nyelvemlékek* (MNy 1924). Ld. még Melich J., *A magyar szótárirodalom* (NyK 1905).

A XV. század első feléből maradt ránk a legrégebb magyar írott könyv: a *Jókai-kódex*, mely egy 1370 táján, a boszniai bogumilok térítésén működő magyar ferencesek körében készült Szt. Ferenc-legendafordítást tartalmaz. Kiadta: Volf Gy. (*Nyelvemléktár VII.* Bp 1878) és Zolnai Gy. fent id. munkája mellett szemelvényesen: Vincze J., *Szt. Ferenc és társainak legendája* (Bp 1905), Jakubovich E.—Pais D., *Omagyar olvasókönyv* (Pécs 1929). Ld. hozzá: Kastner J., *A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom* (Bp 1935).

A legrégebb magyar bibliafordítás a huszita mozgalomban részvett, majd az inkvizíció elől Moldvába menekült (ld. alább, 142. l.) magyar pap vagy papok műve, és a XV. század 30-as éveiben keletkezett. Tulajdonképpen három szövegről van szó: ezek közül a zoltárokat, stb. is tartalmazó *Apor-kódexben* (Volf Gy., *Nyelvemléktár VIII.* Bp 1879) és a Németi György által 1466-ban, Moldvában másolt *Müncheni kódexben* (Volf Gy., *Nyelvemléktár I.* Bp 1874) fennmaradt fordítást esetleg még Magyarországról vitték magukkal a Moldvába költözők, a *Bécsi-kódex* (Wolf Gy., *Nyelvemléktár I.* Bp 1916) azonban már bizonyára 1438 után Moldvában keletkezett. — Zolnai Gy., *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Bp 1895) az addigi irodalmat felsorolja. Horváth C., *Huszita nyelvemlékeink* (ITK 1896). Dingfelder E., *Legrégibb bibliánk nyelvéről* (Bp 1904). Boros A., *Zoltárfordítás a kódexek korában* (Bp 1903). Melich J., *Jegyzetek a Müncheni és a Bécsi kódexhez* (NyK 1910). Szily K., *A Müncheni kódex kora* (MNy 1907), u. ő, *Tamás és Bálint, a biblia első fordító* (MNy 1911), és u. ő, *A Döbrentei-kódex viszonya a Münchenihez* (MNy 1912). Böröcz M., *Ferencesek a középkori magyar irodalomban* (Pécs 1911). Erdélyi L., *Legrégibb bibliánk nyelvjáráshoz* (M. Nyelvőr 1912). Mészöly G., *A Döbrentei-kódex evangéliumai és a Müncheni kódex* (MNy 1913). Mészöly G., *Legrégibb bibliafordítóinkról* (MNy 1917). Timár K., *Premontréi kódexek* (Kalocsa 1924). Gálos R., *Legrégibb bibliafordításunk* (Bp 1926). Waldapfel J., *Legrégibb bibliafordításunk* (ITK 1927). Timár K., *Forradalmi munka-e a legrégebb bibliafordításunk* (Magyar Kultúra 1930). Kardos T., *A laikus mozgalom magyar bibliája* (Bp 1931, kny. M). Fest S., *Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez* (Angol Filológiai Tanulmányok II. Bp. 1937; kapcsolatot keres a fordítás és Peter Payne moldvai útja közt).

Az egykorú népköltészetre ld. Szabolesi B., *A középkori magyar énekmondók kérdéséhez* (IT 1928): az oklevelekben megjelenő „igric” hangszerét magával hordó vándor énekes és vásári mulattató. Énekeik nem maradtak fenn. Fennmaradt azonban, későbbi változatokban, néhány lovagkori monda, mely részben az Anjouk korára megy vissza: ld. Mátyás F., *Népmondák és történeti adatok Záh Felicián merényletéről* (Sz 1905); jóval érdekesebb a bihari familiáris nemes vitéz, az egyideig Itáliában zsoldosvezér Toldi Miklós alakjához fűződő, és Ilosvai Selymes Péter XVI. századi versezetében följegyzett

Toldi-monda; ld. Karácsonyi J., *Toldi M. származása* (KSz 1899). Wertner M., *Adalékok Toldi M. életrajzához* (AKÉ 1913). Solymossy S., *A Toldi-mondához* (ET 1918), és u. ő, *A Toldi-monda keletkezése* (ITK 1924; szerinte tanult klerikusok tudatos költői alkotása). Karácsonyi J., *Délszláv eredetű-e a Toldi-monda* (ET 1912). Moór E., *A Toldi-monda és német kapcsolatai* (Bp 1914), és u. ő, *Deutsche Spielmannststoffe in Ungarn* (UJb 1925; tévesen vonja kétségbe a monda magyar eredetét). A kérdés legalaposabb vizsgálata: Mályusz E., *Toldi M. Olaszországban* (IT 1923), u. ő, *A Toldi-monda történeti alapjai* (HK 1924), és u. ő, *A Toldi-monda* (BÉ 1934); a külföldi motivumokra még: Király I., *A Toldi-monda és a francia hőseinek* (EPhK 1934). Fest S., *A Toldi-monda* (BpSz 1938). Zsigmond korából a délvideki pártütés elnyomása körül alakult ki némi költői hagyomány (ld. Elek O., *Kont István a magyar irodalomban*, IT 1928), sokkal érdekesebb azonban, társadalmi szempontból is, a Zsigmond bizalmas környezetéhez (a konstanci zsinaton kísérőihez) tartozó nemes: Tar Lőrinc személyéhez fűződő monda, mely szerint ő az irországi Szt. Patrik barlang purgatóriumába merészkedve azt látta, hogy négy pokolbeli ember tüzes kádfürdőt készített Zsigmond király számára. Tar Lőrinc újtjáról megemlékszik egy későbbi gyöngyösi ferences kézirat, ld. Toldy F., *Egy XIV. századbeli vezeklő Írlandban* (Sz 1871), azután egy valóban korabeli angliai latin szöveg: Kropf L., *Pászthói Rátholdi Lőrinc zarándoklása, 1411* (Sz 1896), végül Tinódi Sebestyén (ld. 273. l.) *Sigmond királynak és császárnak krónikája* c. éneke, melybe beleszövi, amit Lőrinc pokolbajjárásáról és a tüzes emberekről ő is énekelni halott. Ld. még Katona L., *Tülvilági látomások kódexeinkben* (AKÉ 1907).

A hazai iskolázásra Békefi R. már előzőleg (66. l.) id. munkái mellett u. ő, *Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban* (Sz 1897, 3 közl. és kny.). Gyulay B., *Népoktatásunk a vegyesházbeli királyok korában* (Bp 1893, kny. Magyar Pedagógia). A Nagy Lajos által alapított (1367) rövidéletű pécsi egyetemre: Abel J., *Egyetemeink a középkorban* (Bp 1881). Békefi R., *A pécsi egyetem* (Bp 1909), aki vatkáni anyag alap án arra az eredményre jut, hogy V. Orbán Páris kedvéért nem engedélyezte a teológiai fakultást, s hogy az Itáliából hívott tanárok (Bolognai Galvano) pár év múlva újra hazatértek. A pécsi egyetemen tartott prédikációk egy részét megőrizte egy müncheni kódex: ld. Csontos J., *Nagyfontosságú XIV. századi kézirat a pécsi egyetemről Münchenben* (MK 1882). H. Schönebaum, *Zur Geschichte der ältesten ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra* (BÉ 1931). Makrai Benedekre (Prágában, Párisban, Padovában tanult, 1416 kir. tanácsos) ld. még Fraknoi V., *Nyomozások egy középkori magyar tudós életviszonyosságainak földérítésére* (Sz 1894), hozzá kiegészítés: Karácsonyi J. (Sz 1898, 658). Sörös P., *Makrai Benedek* (Sz 1902.; u. ő, Sz 1905, 69).

A külföldi egyetemjárásra Barta I., *Középkori szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek* (R II, 1937). A korábbi olasz és francia kapcsolatok folytatására Veress E., *A padovai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, 1264—1864* (Bp 1915), és u. ő, *Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai, 1221—1864* (Bp 1941). Pór A., *Adatok a bolognai és padovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról* (Sz 1897). A szervezeti kérdésekre ld. Békefi R., *A bolognai jogi egyetem XIV—XV. századi statutumai* (Bp 1901). Gábrriel A., *Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban* (Bp 1938), és u. ő, *Alexandre de Hongrie, maître régent à l'université de Paris, 1300 körül* (RHC 1943); mindehhez általános kép: Denifle, *Die Entstehung der Universitäten im Mittelalter bis 1400* (Berlin 1885). A XIV. században

alapított új kelet-középeurópai egyetemek (Prága: 1348; Bécs: 1363; Krakó: 1364) magyar vonatkozásaira: W. W. Tomek, *Geschichte der Prager Universität* (Prága 1849). J. Jireček, *Über die kulturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhundert* (Prága 1885), Bálint és Tamás Moldvába menekült magyar papokat (ld. 131. l.) tévesen azonosítja két prágai diákkal. B. Varsák, *Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku* (Szlovákok a prágai egyetemen a középkor végéig, Pozsony 1926). Ld. újabban Barta I., *L'Université Charles de Prague et la Hongrie* (RHC 1948), valamint alább (141. l.) a hazsita kérdés anyagát, Fraknói V., *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV—XV. században* (Bp 1874). Nyáry P., *A krakói egyetem és magyar diákjai a XIV—XVI. században* (Bp 1942).

Az Anjoukori udvar lovagi vonásaira (ld. még 119. l.) és művelődési szerepére (az udvari krónikaírókra ld. az A. alatt id. forrásokat): Buday K., *A művelődés a XIV. század első felében* (Sátoraljaújhely 1912). Moór E., *Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn* (UJb 1937). Az udvar külföldi — főleg olasz — kapcsolatainak szerepét, a szellemi élet szempontjából vizsgálta Bleyer J., *Az Anjou-korabeli magyar humanizmushoz* (EPhK 1907). Kardos T., *A magyar humanizmus kezdetei* (Pécs 1936), és u. ő, *Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal* (kny. Sz 1936). Koltay—Kastner J., *Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei* (EPhK 1942). — Horváth J., *A magyar humanizmus első nyomai* (BpSz 1935; és id. összefoglalása) főleg az 1417-ben Zsigmond szolgálatába lépő és haláláig (1444) Magyarországon élő Pier Paolo Vergerio humanista és pedagógiai író szerepét emeli ki. Ld. K. A. Kopp, *Petrus Paulus Vergerius der Aeltere* (Hist. Jahrbuch 1897). Ziliotto, *La cultura lett. di Trieste e dell'Istria* (Trient 1913), és u. ő, *Nuova testimonianza per la vita di P. P. Vergerio il vecchio* (Archeografo Triestino 1906), A Vergerio-adatokat összeállítja (ha nem is hibátlanul) L. Smith, *Note chronologiche Vergeriana* (Arch. Veneto 1928); u. ő kiadta V. levelezését is: *Epistolario di P. P. Vergerio* (Roma 1934); V. szerepére ld. még K. Burdach, *Vom Mittelalter zur Reformation* (IV. Berlin 1929, 58. sk. 1.), és Huszti J., *Janus Pannonius* (Pécs 1931; az I. fej.), valamint a IV. fejezet idevágó anyagát (184. l.). Ld. még Laky M., *Művelődésünk tényezői Zsigmond alatt* (Bp 1876). Wenzel G., *Tala fénykora, 1412—1542* (AÉt 1879).

Az egykorú orvosi módszerek mellett a nagy pestisjárványról is tájékoztatnak: Wertner M., *Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek* (Sz 1893). Magyary-Kossa Gy., *Magyar orvosi emlékek. III. Adattár* (Bp 1931). Miskolczy I., *Az 1348-iki nagy pestis és az egykori orvostudomány* (BpSz 1936).

2. Építészeti, képzőművészeti

A korszak művészettörténeti összefoglalását nyújtják: Dercsényi D., *Nagy Lajos kora* (Bp 1941), sok új adattal Horváth H., *Zsigmond király és kora* (Bp 1937), valamint Balogh J. nagy munkájának: *Az erdélyi renaissance* (Kolozsvár 1943) idevonatkozó bevezető részei. Ezekben a részleteredmények summája, képanyag, bőséges irodalom, és (főleg a legutóbbiban) a korábbi vélemények regisztrálása is megtalálható. Ld. még Gerevich T., *A régi magyar művészet európai helyzete* (Bp 1924, kny. M), valamint a IV. fejezetben id. ált. művészettörténeti irodalmat. A kor gótikus építészétét illetően ezek mellett ld. még a ferences- és pálos-rend történeteit (61. l.) az Anjoukori templom- és kolostorépítésekről, továbbá Csemegi J., *Keszthely egykori ferences-templomának építéstörténete* (Dunántúli Szemle 1941). Bunyitay V., *A váradi püspökség története* (III. Nagyvárad 1894; benne Henszlmann I.

tanulmánya). A budavári templom csarnok-templommá való átépítéséről Horváth H. fent i. m. mellett M. Takács M., *A budavári Mátyás-templom* (Bp 1940) és Csemegi J., *Adatok a budai főtemplom középkori építéstörténetéhez* (Tanulmányok Bp multjából VIII, Bp 1941); ld. még u. ő, *Szentély-körülváros csarnok-templomok a középkorban* (Bp 1937), és u. ő, *A szécsébségi templom szentélyének jelentősége hazánk gótikus építészetében* (M. Mérnök-és Építész Egylet közl. 1940). A soproni, pozsonyi, nagyszombati templomokról, stb. általában tájékoztat Henszlmann I., *Magyarország csúcsíves stílú emlékei* (Bp 1880). Erdélyről szép képanyagot német sovinizmus kíséretében prezentál V. Roth (szerk.), *Die Deutsche Kunst in Siebenbürgen* (Berlin 1934); ld. még A. Ferenczi, *Die Bauperiode der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne bei Kronstadt* (Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1935); akinek azonban az 1401-ben átépített brassói templom építőanyagából a XI. századra levont következtetései bizonytalanok). Hogy az erdélyi gótikus építészet, erődtemplomok, stb. emelése nem a századok specialitása volt (mint azt V. Roth mutatni szeretné), a XIV. századi pápai tizedjegyzékek, stb. átvizsgálása útján is kimutatja Entz G., *Szolnok-Doboka megye középkori művészeti emlékei* (Kolozsvár 1943) és *A középkori székely művészet kérdései* (Kolozsvár 1943) c. füzetében. A Felvidékre Divald K., *Szepes vármegye művészeti emlékei* (Bp 1905). Wiese—Schürer, *Deutsche Kunst in der Zips* (Lipce 1938). A budai várbeli (különösen Zsigmond-kori) építkezésekről Divald K., *Budapest művészete a török hódoltság előtt* (Bp é. n.). Pór A., *Nagy Lajos építőmestere* (Sz 1908; János kőfaragó, a kir. kőházak építője). Kemény L., *Zsigmond király budai építkezéseihez, 1420—1424* (TT 1895), valamint Horváth H. fent id. m. és alapvető tanulmányai, melyek az épületplasztika emlékeit is feldolgozzák: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek* (Bp 1935), *Buda a középkorban* (Bp 1938), *Budapest művészeti emlékei* (Bp 1938). A várépítkezésekre Varju E., *Magyar várak* (Bp é. n.), és mutatoul: Károlyi J., *A trencsényi vár* (Trencsén 1910). Szendrei J., *A diósgyőri vár története* (Bp 1922).

A korabeli szobrászat legnevezetesebb momentumai: Kolozsvári Márton és György ma Prágában álló Szt. György bronz lovasszobra (1373; az 1380-ban készült Szt. László-szobrot a törökök Nagyvárad elfoglalásakor, 1660-ban összetörték); ld. Balog J. fent id. nagy erdélyi összefoglalása mellett u. ő, *Márton és György kolozsvári szobrázások* (EM 1934 és kny.), ahol a régebbi véleményeket is felsorolja; a fontosabb előző tanulmányok: Posta B., *Kolozsvári Márton és György Szt. György szobra* (Erd Múzeum Egyes. 4. vándorgyűl. Évk. Kolozsvár 1908). Czako E., *Kolozsvári Márton és György művészete* (Művészet 1905 és kny.). Lázár B., *Die Kunst der Brüder Kolozsvári* (Bécs 1917); ld. még László Gy., *Kolozsvári Márton és György Szt. György-szobrának löszerszáma* (Kolozsvár 1942). — A szobrászat egyéb ágaira: Kampis A., *A középkori faszobrászat Magyarországon* (Bp 1940); a síremlékszobrászat emlékeire használható, ha nem is részletelig menő összefoglalás: Vernei—Kronberger E., *Magyar középkori síremlékek* (Bp 1939). Ld. még Mihalik J., *Kassa régi sírkövei* (Magyarország vármegyéi és városai I. Bp 1896), és u. ő, *A kassai dóm régi síremlékei* (AÉ 1897). Wick B., *Kassa régi síremlékei* (Kassa 1932). Pannonhalmi síremlékek: Czobor B.—Szalay J., *Egyházi emlékek a XIV. századból* (Magyarország Tört. Emlékei I. Bp 1896). Varju E., *A győri székesegyház középkori sírkövei* (AÉ 1897), és u. ő, *A gyulafehérvári székesegyház sírköveiről* (AÉ 1899). Horváth H., *Ofner Künstlergrabsteine im 14. Jahrhundert* (Das Werk des Künstlers I. 1939). A székesfehérvári Anjou királysírokról: Henszlmann—Reissenberger, *A nagyszébeni és a székesfehérvári régi templom* (Bp 1883).

A bronzöntvényekre : Pajdussák M., *Szepesmegye középkori ércöntvényei és azok mesterei* (Szepesmegyei Tört. Társ. Évk. XII. Lőcsé 1909 ; benne a Gaál-család bronzöntő-műhelye, felvidéki keresztelődmedencék). Ernyei J., *A M. Nemzeti Múzeum „Csák Máté hermája“* (Orsz. Magy. Rég. Társ. II. Évk. Bp 1927 ; Szt. László-herma, szerinte Nagyváradon készült) Csete A., *Szt. György vértanu fejereklýéje* (MSi I). — Az érmék művészeti vonatkozásaira : Horváth H., *A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorban* (NK 1931—1932).

A festészetre Jendrassik B., *Szepes vármegye középkori falkepei* (Bp 1938, d). Huszka J., *A Szt. László-legenda székelýföldi falkepeken* (AÉ 1885), és u. ő, *Magyar szentek a székelýföldön a XV. és XVI. században* (AÉ 1886, 2 közl. ; a freskókat ő fedezte fel ; kormeghatározásai néhol kétségesek). Éber L., *Ujjonnan felfedezett falfestmények Almakeréken* (Magyarország Múemlékei IV. Bp 1915). Lázár B., *Miklós mesternek, a Kolozsvári-testvérek apjának műve* (M. Művészet 1938 ; Szt. György-freskó). Aquila János műveire : Rómer Fl., *Régi falkepek Magyarországon* (Bp 1874). Ernst M., *A dunántúli falfestés középkori emlékei* (Bp 1935, d). A táblaképfestészetre ld. Genthon I., *A régi magyar festőművészet* (Vác 1932). Csánky D., *Szepeshelyi táblaképfestészet* (Szépműv. Múz. Évk. VIII. 1937). Csánky M., *A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig* (Bp 1938). Vaisz J., *Masolino olasz képiró művei* (AÉt 1883 ; Ozorai Pipo udvarában dolgozott).

A könyvfestésre (ld. még a Bécsi Képes Krónikát is, A. alatt) : Csontos J., *Adalék a magyarországi XIV—XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez* (MK 1879—1880, 4 közl.). Hoffmann E., *A Nemz. Múzeum Széchenyi-könyvtárának illuminált kéziratái* (Bp 1928 ; benne pl. a pozsonyi könyvfestés Nagy Lajos-kori emlékei). Berkovits I., *Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században* (MK 1943). A vatikáni képes legendárium : Karl L., *Notice sur un légendier historique conservé à Rome* (Revue archéologique 1925) ; Szt. László legendaképeire ld. még 52. l. ; mesterére : Gerevich T., *L'arte antica ungherese* (Róma é. n.). Hoffmann E., *Henrik csukárdi plébános miniator* (Szépművészeti Múz. Évk. IV. 1927 ; a gyulaféhevári misekönyvről).

Az iparművészetről összefoglaló képet ad Horváth H., *A kézműipar új formái* (MMT II, Bp 1940). Ld. még Genthon I., *Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig* (Bp 1927). Ruzicska I., *A magyar porcellán* (Bp 1939 ; Mihalik S. bevezetése). A kelyhekre : Pulszky K., *A magyar történeti ötvös-kiállítás lajstroma* (Bp 1884). V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens* (I. Nagyszeben 1922). Berwaldszky K., *A sienai eredetű Gallicus-család és művészete* (Igló 1908). Mihalik S., *I maestri orali Pietro e Niccolò Gallicus di Siena, in Ungheria* (Siena 1928). Az ötvösművészet Kőszeghy E. alapvető összeállítása : *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig* (Bp 1936). Mihalik J., *Kassa város ötvösségének története* (AK 1889). Tömöry E., *A aacheni magyar kápolna története* (Bp 1931). Hampel J., *Ötvös-művek Nagy Lajos korából és az erdélyi ötvösiskola* (AÉ 1888). Az olasz eredetű, de magyar specialitássá fejlődött sodronyzománacról újabban : Mihalik S., *L'origine dello smalto filigranato* (Roma 1933). Az ötvösmívú ruhadíszekre : Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* (Bp 1938). Ld. még Varju E., *Magyar viselet a középkorban* (MMT I, Bp 1939).

4. Zsigmond kora

Zsigmond uralmának máig legtöbb politikai adatot nyújtó feldolgozása : Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigismunds* (1—4, Hamburg 1838—1845). Ld. még Th. Lindner, *Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und die Luxemburgern*, 1273—1437 (1—2, Stuttgart 1890—1893). A. Main, *The Emperor Sigismund* (London 1903). A magyar irodalom e korszakból még meglehetősen gyér, ami főleg az oklevéltudás hiányaira vezethető vissza. A politikai eseményeket áttekinti Schönherr Gy., *Az Anjou-ház örökösei*, 1301—1439 (Bp 1895, MNT 3). Újabban érdekes, de elsősorban művészettörténeti szempontból készült feldolgozást nyújt Horváth H., *Zsigmond király és kora* (Bp 1937). A Zsigmond idejében létrejött perszonalunió államigazgatási problémáit megvilágítja Szilágyi L., *A német birodalom és Magyarország államjogi viszonya Luxemburgi Zsigmond alatt* (BÉ 1934), u. ő, *Die Personalunion des deutschen Reiches mit Ungarn in den Jahren 1410 bis 1439* (UJb 1937).

1. A feudális pártharcok és Zsigmond kormányzata

Nagy Lajos örökösül kijelölt 14 éves Mária lányának a feudális nagyúri harcok közt névleges uralkodására (1382—1395) és viszontagságaira Bél A. régi tanulmánya : *De Maria, Ludovici I principis filia, Hungariae non regesed regina* (Lipsee 1745) mellett részletesebb, külön életrajz : Márki S., *Anjou Mária, Magyarország királynéja* (Bp 1885, MTE); halála napjára Karácsonyi J. (Sz 1907, 461). Ld. még Károlyi A., *Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez* (Sz 1877). Áldásy A., *Adalék Mária királynő diplomatai összeköttetéseihez* (Sz 1896). A magyar-lengyel unió felbomlására, és Hedvig (Mária huga) lengyel királyi koronázására (1384) Garai nádor és a lengyel Oppelni László hg. (Nagy Lajos volt nádora) megegyezése után, majd pedig házasságára Jagelló litván fejedelemmel : Ch. Kellog, *Jadwiga, Poland's Great Queen* (New-York 1931, népszerű összefoglalás). H. Quillus, *Königin Hedwig von Polen* (Lipsee 1938). Ld. még A. Przewdziczki, *Zycia domowe Jadwigi i Jagielly z regestrow skarbowych z lat 1388—1417* (Varsó 1844).

A hosszú évek véres harcaiban jelentkező feudális anarchia első pillanatra szinte áttekinthetetlen bonyodalmait és a pártalakulások fő vonalait a fent id. összefoglaló irodalom, így Schönherr szorgalmas áttekintése (MNT) sem tudta egészen világossá tenni : körvonalazza az Erzsébet özvegy királyné és Garai Miklós nádor csoportját, akik Zsigmonddal és a nápolyi Anjoukkal szemben a francia udvarhoz orientálódtak, és Máriát Orleansi Lajossal akarták összeházasítani ; ld. Pór A., *Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos felesége* (Sz 1895, 2 közl.) ; de már nehezen tudja szétválasztani az ekkor még teljesen különálló másik két frakciót : Lackfi István horvát bán, volt erdélyi vajda és Szécsi Miklós országbíró ezidőben Zsigmond-párti csoportját, és fenti két irányt szemben Durazzói Károly nápolyi király mellé álló délvidéki urakat (Horváti János, stb.), akik a dalmát városokat, Horvátországot óhajtó Tvartko bosnyák királlyal is kapcsolatban álltak. Ld. Wilczek E., *A Horváthy-család lázadása és a magyar tengervidék elszakadása* (Sz 1896, 3 közl.). Muhoray A., *A Horváti és Palisznai családok* (Sz 1896). Erdújhelyi M., *Tvrtko bán és János kanonok cselszövénye* (Sz 1897). Niedermann I., *Magyarország és a bosnyák politika Mária és Zsigmond alatt*, 1382—1420 (Balassagyarmat 1936, d). Durazzói Kis Károly Magyarországra vonulásáról (a délvidékiek segítségével), budai koronázásáról, epizodikus uralmáról (1385 dec.—1386 febr.), majd a Garai-frakció által történt meggyilkolásáról főként Monaci Lőrinc

A. alatt id. szövege, s annak alapján Thuróczy krónikája tájékoztat; ld. még Pór A., *Kis Károly és Erzsébet utolsó évei* (Sz. 1896). A további mozgalom lezserelése céljából Délvidékre utazó királynék elfogatásáról, Garai és Erzsébet megöletéséről és Zsigmond próbálkozásairól: A. Huber, *Die Gefangennehmung der Königin Elisabeth und Maria von Ungarn und die Kämpfe König Sigismunds gegen die neapolitanische Partei und die übrigen Reichsfeinde*, 1386—1395 (Bécs 1885, kny. AÖG).

A Lackfiék által rendezett, sikertelenül végződő székesfehérvári békeltető gyűlés határozatait közölte Kovachich J., *Notitiae praeliminare ad syllogem decretorum comitialium* (Pest 1820, 417), majd új felfedezésként és téves datálással Hajnik I., *Az 1387. évi székesfehérvári országgyűlés czikkelyei* (TT 1878); ld. még R. Kiss I., *Az 1386. évi országgyűlések* (Sz 1913). Zsigmond koronázása (1387), birtokadományai, Mária kiadatása után a nápolyi párt, és élén a törökkel is szövetséget kereső (1391) Nápolyi László további fellépésére: Szalay J., *Nápolyi László trónkövetelése és Velence* (Sz 1882, 4 közl.). Schön-herr Gy., *Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásai* (AÉt 1898). Miskolczi I., *Nápolyi László* (Sz 1922, 2 közl.). A. Cutolo, *Lineamenti di una storia di re Ladislao d'Angio-Durazzo* (Nápoly 1927, bő levéltári anyagot használ), u. ő, *Durazzói László nápolyi király* (Sz 1929), és részletesen u. ő, *Re Ladislao d'Angio-Durazzo* (1—2, Milano 1936, a 2. kötet jegyzetek). A Velencében összpontosuló Zsigmond-ellenes intrikákra Óváry L., *Zsigmond király és az olasz diplomácia* (Sz 1889), aki említi, majd utóbb Thallóczy L., *Mantovai követjárás Budán 1395-ben* (AÉt 1905) részletesen használja és közli De Armaninis, Mantua budai követének érdekes jelentéseit, melyek képet adnak a budai udvar politikai (Nápolyi László hívei a Délvidéken), és különösen anyagi problémáiról (Zsigmondot csak a főurak tartják uralmon, s olasz kalmároktól kap kölcsönöket). Zsigmond és Dabisa bosnyák király múlt közeledésére Nápolyi László és a török ellen: Hauschka M., *Az 1393-iki diakovári egyezség* (Újvidék 1909); ld. még Karácsonyi J., *A diakovári egyezség éve* (Sz 1909). Reiszig E., *A János-lovagok szerepe Zsigmond király korában* (HK 1912). A nikápolyi török hadjárat balsikere (1396; ld. alább) után nyíltan Zsigmond ellen forduló, de Garaival szemben elbukó Lackfi és családja szerepére: Karácsonyi J., *A Lackfiak* (Délmagyarországi Tört. és Rég. Értes. 1888, 184). A nagyurak által egyidőre visegrádi fogságba vetett Zsigmond helyett kormányzó nagyuri testületre: Szentpétery I., *Az országos tanács 1401-ben* (Sz 1904). Zsigmond második házasságára: H. Chilian, *Barbara von Cilli* (Lipese 1908, d). A Zsigmond nevében ténylegesen irányító Garai—Cillei rokoni liga szétűzi Nápolyi László maradék (és IX. Bonifác pápa által támogatott) híveit: Balássy F., *Ludányi Tamás egri püspök* (AÉt 1878; Lengyelországba menekült); a Csáki Miklóssal és Marcali Miklóssal kiegyező Garai által kiadatott 1403 őszi kegyelemlevél, valamint a felkelők igazolását, birtokügyeit, stb. rendező 1404 februári, utóbb az országgyűlés által elfogadott rendeletet a CIH közli (ld. B. alatt is).

A kormányzatot kézbentartó nagybirtokos oligarchák közül vezetőjük: Garai Miklós, Zsigmond sógora, ld. Wertner M., *A Garaiak* (Sz 1897) és a stájer nemesi sorból kiemelkedett Cilleiek (ld. 165. l.) mellett Kanizsai János esztergomi érsekre: Reiszig E., *A Kanizsaiak a XV. században* (T 1941); a Nagy Lajos lengyel lovagjából lett erdélyi vajda, majd felvidéki oligarcha: Wenzel G., *Stibor vajda* (AÉt 1874, iratokkal). Házi J., *Detrekő vára a középkorban* (Bp 1917). I. Lupaş, *Stibor, der Woiwode Siebenbürgens* (*Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen*, Nagyszeben 1943); a macsói bán, délvidéki

hadvezér: Karácsonyi J., *Maróthy János* (Békésmegyei Rég. és Műv. Társ. Évk. 1886/87); és valamennyiük közt a legérdekesebb karrier: Ozorai pipo (Filippo Scolari), a 13 éves korában Magyarországra küldött, Luca del Pecchio nagykereskedő budai üzletében szolgáló firenzei kalmárfiúé, aki az esztergomi érsek familiárisa, Zsigmond király bizalmasa, Ozorai Borbálát elvéve nagybirtokos, majd a sókamrák comese és a nagyurakból álló kir. tanács tagja, stb. lett; első életírói XV. századi firenzeiek, így egy névtelen kortársa: *Vita di Messer Philippo Scolari* (kiadva: Archivio Storico Firenze 1843), majd Poggio Jakab firenzei polgár, akinek apja a konstanoi zsinaton ismerkedett össze Pipóval (kiadva u. ott); Poggiót felhasználta Domenico Mellini, *Vita di Filippo Scolari* (Firenze 1570; 1606). Ld. Wenzel G., *Ozorai Pipo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából* (Pest 1863), és u. ő (iratközlés): *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez, 1398—1438* (TT 1884, 4 közl.). Szerepére a török elleni szerb-magyar kapcsolatokban: S. Stanojevic, *Pipo Spano* (Prosvetni Glasnik, Belgrád 1901). Ld. még Bánfi F., *Filippo Scolari és Hunyadi János* (kny. HK 1931), és u. ő, *Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében* (kny. EM 1932). E hat legfőbb oligarcha és családja mellett a mellékszereplők közül: Sörös P., *Lévai Cseh Péter* (Sz 1903, főlovaszmester, macsói bán, erdélyi vajda, erőszakos birtokszerző); ld. még Wertner M., *A lévai Csehek* (Sz 1901).

A fent id. anyag nemcsak az egyéni karriereket, hanem, elsősorban, a tartományúri oligarchiává fejlődő feudális nagybirtokososztálynak az Anjoukor letűnte óta semmivel sem ellensúlyozott, nagyarányú vagyoni és hatalmi előretörését is megvilágítja. Az ugyancsak erről tanúskodó ú. n. Sárkányos Társaságra, mely formailag a hit ellenségei: a törökök ellen alakult, de tulajdonképpen a báróknak a királlyal kötött érdekvédelmi szerződése volt: J. G. Boehmius, *De ordine draconis instituto a Sigismundo imperatore* (Lipce 1764), és újabban: Baranyai B., *Zsigmond király ügynevezett Sárkányrendje* (Sz 1926, 2 közl. és kny.). Az adózás (ld. Thallóczy L., *Adalékok a magyar pénzügyi kezelés történetéhez, MGSz 1895, 110*) stb. mellett a Zsigmond államháztartási rendszerének központjában álló zálogolásokról (az urak pénzüsszegekért zálogba kapott nagy királyi birtokokat szereznek; a királyi birtok 20-ról 5%-ra csökken) adatokat hoz Lederer E., *A középkori pénzüzetek története Magyarországon* (Bp 1932). Hasonló (kisebb) zálogolási birtokszerzés város részéről: Križko P., *Körmöcbánya birtokának keletkezése és fejlődése* (Sz 1885). Huszár L., *A segesvári pénzverő Zsigmond korában* (Nk 1941).

2. A török kérdés és a honvédelmi rendszer

A balkáni népeket már maga alá gyűrő török hatalom előretörésére és a védelmi harcokra Hammer—Purgstall, Zinkeisen, Hertzberg és Jorga összefoglaló művei és az A. alatt id. bizánci és török források mellett: Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen* (Bécs 1899). G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigmonds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, 1392—1437* (Gotha 1902), minden igyekezetével is kevésbé győz meg arról, hogy Zsigmond igazi vezérgondolata a török elleni védekezés volt. Millekker B., *A törököknek első betörései Délmagyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése, 1393—1439* (Temesvár 1914). Zsigmond havasalföldi hadjáratára (Mircse vajdát a török ellen visszatölteti, 1395): I. Minea, *Principatele române și politica orientală a imperatorului Sigismund* (Bukarest 1919). P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân și*

suzeranitatea ungiurească (Bukarest 1938, Mem. Sect. Ist. Ser. III, 20). A keleti probléma nemzetközi vonatkozásai : Delaville de Roulx, *La France en Orient* (III. 1886). Perret, *Histoire des relations de la France avec Venise* (1896). M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, 1381—1400* (Lipscse 1923), benne adatok a velencei politika magyar vonatkozásaira és a török elleni szövetségre, 1395). N. Iorga, *Philippe de Mezières (1325—1405) et la croisade au XIVe siècle* (1896). A nikápolyi katasztrófával (1396) végződő kereszteshadjáratra az A. alatt id. források mellett : Kropf L. (Sz 1894, 490). A. Brauner, *Die Schlacht bei Nikopolis* (Berlin 1906, d). G. Köhler, *Die Schlachten von Nikopolis und Warna* (Bresslau 1882). Bárczay O., *Nikápoly* (HK 1894, 2 közl.). Kropf L., *Nikápoly* (HK 1897). G. Kling, *Die Schlacht bei Nikopolis* (Berlin 1906, d). Wertner M., *A nikápolyi hadjárat* (HK 1925, 2 közl.). H., Delbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst* (III. Berlin 1923²). Zsigmond kerülő úton való hazatérésére : J. Chr. Engel, *Ueber Sigmunds ... Aufenthalt zu Ragusa, 1396* (ZU IV. 1803). A vereséget követő 1397-es, majd az 1435-ös országgyűlés hadügyi határozatait (nemesi felkelést kiegészítő jobbágykatonaság, stb.) ld. Zsigmond törvényhozásánál B. alatt (115. l.). A kérdést részletesen, de a feudális nagybirtok szerepének idealizált túlhangsúlyozásával világítja meg Deér J., *Zsigmond király honvédelmi politikája* (Bp 1936). Ld. még Tóth Z., *A huszárak eredetéről* (HK 1934). Lázárevics szerb fejedelem utóda támogatást keresve magyar zászlósúr lesz : Pesty Fr., *Brankovics György szerb despota birtokviszonyai Magyarországon* (AÉt 1877). Némethy L., *Zsigmond király és a német lovagrend* (Sz 1899 ; adatok kapcsolatukra a marienburgi Tresslerbuch — a rend számadáskönyve alapján, és Zsigmond tervére : a rendet visszatelepíteni Erdélybe a török ellen). A hadieseményeket áttekinti : Wertner M., *Magyar hadjáratok a XV. század első felében, 1401—1450* (HK 1911).

3. A birodalmi és egyházi kérdés

Zsigmondnak a németbirodalom élén vitt nyugati diplomáciája a magyar politikai fejlődésben lényeges szerepet nem játszott, bár természetesen az akciók Magyarország nevében és rendszerint magyarok részvételével is folytak. Tájékozódást nyújtanak : Áldásy A., *Zsigmond király római császárrá koronázása, 1410* (Sz 1913, 2 közl.). Az olaszországi politikára : P. Herre, *Die Beziehungen König Sigismunds zu Italien* (a római porosz intézet Quellen und Forschungen c. sorozatában, IV/1, 1909). A. Schiff, *König Sigismunds italienische Politik, 1400—1431* (Frankfurt 1910). M. Sauerbrey, *Die italienische Politik König Sigismunds bis zum Beginn des Konstanzer Konzils* (Halle 1894). E. Kagelmacher, *Filippo Maria Visconti und König sigismund 1411—1431* (Berlin 1885). Cogo, *Brunoro della Scala e l'invasione degli Ungari del 1411* (Nuovo Archivio Veneto V/2, 1893). Zsigmondnak Visconti milánói hg. ellen 1435-ben Velencével kötött szövetségére : Áldásy A., *Zsigmond király és a velencei köztársaság* (Sz 1901, 3 közl. ; 1907, 2 közl.) ; u. ő, *Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Velencéhez római útja idejében* (AÉt 1909). Német vonatkozásban : E. Brandenburg, *König Sigismund und Kurfürst Friedrich I von Brandenburg* (Berlin 1891). R. Fester, *Markgraf Bernhard I von Baden und die Anfänge des Territorialstaates* (Karlsruhe 1896). Egyéb nyugati kapcsolatok : M. Lenz, *König Sigismund und Heinrich V von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Konstanzer Konzils* (Berlin 1874). W. Gierth, *Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigismunds zwischen Frankreich*

und England, 1416 (Halle 1895, d). J. Caro, *Das Bündniss von Canterbury* (Gotha 1880). Bess, *Das Bündniss von Canterbury*, 1416 (MIÖG 1901). Egy francia követ a budai udvarban, 1428: *Oeuvres de Guillebert de Lannoy* (Louvain 1878). Áldásy A., *Zsigmond király és Spanyolország* (Bp 1927). Lengyel vonatkozásban: Lewicki, *Ein Blick auf die Politik König Sigismunds gegen Polen in Bezug auf die Hussitenkriege seit dem Küsmarker Friede* (AÖG 1886). Goll, *Kaiser Sigismund und Polen*, 1419—1436 (MIÖG 1895).

A Zsigmond környezetében és politikai akcióiban szereplő magyarokra: Wertner M., *Zsigmond király magyar kísérete Rómában* (Sz 1903). Lukcsies J., *Uski János veszprémi püspök, Zsigmond király diplomatája* (Sz 1908).

A nyugati nagy egyházszakadással, ellenpápákkal, stb. kapcsolatos problémákra (konstanci és bázeli zsinat, stb.): Hefele, *Conciliengeschichte* (VII. Freiburg 1874). N. Valois, *La crise religieuse du XVe siècle. Le pape et le concile*, 1418—1450 (2 kötet, Paris 1909), és u. ő, *La France et le grand schisme d'Occident* (Paris 1902). A Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* (V/2, Lipcse 1920). Schönherr Gy., *Jegyzetek Zsigmond király és az egyházszakadás történetéhez* (Sz 1902). Hoór-Tempis J., *Zsigmond király és császár a bázeli zsinaton*, 1433—1434 (Bp 1929). IV. Jenő pápa bizalmasa a bázeli zsinat után Magyarországra jön Zsigmondhoz támogatásért: Apró I., *Ambrogio Traversari Magyarországon* (Szeged 1935, leveleit is használja).

Az egyházi probléma magyar vonatkozásaira, főleg az egyház és állam viszonyát illetően, ld. Barta I., *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén* (Bp 1935, d). A pápai bullák engedély nélküli kihirdetését megtiltó és az egyházi javadalmak adományozását kegyúri jogként a királynak fenntartó *Placetum regium* (1404) kiadására és jelentőségére ld. a kegyúri jog irodalmát (60. l.), és Fraknói V., *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel* (1—2, Bp 1900—1901). A konstanzi zsinatnak 1417 szeptemberében kiállított, a magyar király főkegyúri jogát elismerő oklevelét, melynek létét Werbőczy hivatkozása ellenére többen kétségbe vonták, egykorú másolatból ismerteti Mályusz E., *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog* (BpSz 1943); előzőleg Stolpa J., *Adalékok a magyar kir. főkegyúri jog történetéhez* (Notter-Emlékkönyv 1941) arra az eredményre jutott, hogy okirati megállapodás jött létre Zsigmond és a borboszi kollégium között.

4. A huszita kérdés. Eretnek mozgalmak

A huszitáknak a szűkebb cseh történelem határain túlmenő, egyetemes történeti jelentőségű mozgalmairól rendelkezésre álló hatalmas okleveles és irodalmi anyagot itt vázlatosan sem ismertethetjük; az addig megjelent irodalomról Č. Zibrť századeleji bibliográfiája (10. l.) tájékoztat. F. Palacký (*Geschichte von Böhmen*) és polgári-nemzeti iskolája után, mely a huszitizmusban a cseh nemzeti értékek legmagasabb kibontakozását látta, az újabb cseh irodalom néhány általános, összefoglaló műve: V. Novotný, *Náboženské hnutí české ve 14 a 15. stol.* (Prága 1915); u. ő és V. Kybal, *Mistr Jan Hus, život a učení* (Prága 1919—1931). F. M. Bartoš, *Husitství a církve* (Prága 1931). A táboritákkal szemben bíráló álláspontot foglal el J. Sedlák, *Mistr Jan Hus* (Prága 1915), és J. Pekař, *Smysl českých dějin* (Prága 1936). Ld. még M. Špinka, *John Huss and Czech Reform* (Chicago 1941), és R. R. Betts, *The Place of the Czech Reform Movement in the History of Europe* (kny. SR 1948). — A német irodalomból a bizonyos szim-

pátiával író G. V. Lechler, *Johannes Huss* (Halle 1890) mellett a nagy apparátussal, sok adattal, de a csehek iránt érezhető animozitással dolgozó C. Höfler, *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* (Bécs 1856—1866, FRA I 2, 6, 7) és J. Loserth, *Huss und Wiclif* (München 1925²), és u. ő, *Beiträge zur Geschichte der hussitischen Bewegung* (Bécs 1877) emelhetők ki. Ld. még W. Berger, *Johannes Hus und König Sigmund* (Augsburg 1871). Zsigmondnak a husziták ellen hosszú évekig és számos kudarc közt vívott háborúira, melyekben a magyar nemesség is komoly erővel támogatta: Fr. Bezold, *Die Geschichte König Sigismunds und die Reichskriege gegen die Hussiten* (1—3, München 1872—1877), és u. ő, *Zur Geschichte des Hussitentums* (München 1874). E. Denis, *Huss et les guerres des Hussites* (Paris 1878). Lützwow, *The Hussite Wars* (London 1904).

A huszita-kérdés magyar vonatkozásait illetően egykorú vagy közel egykorú adataink egyrészt a husziták folyton ismétlődő támadásairól, betöréseiről, a felvidéki városok (Pozsony, Lőcse, Nagyszombat, Kőrmöc, Késmárk, stb.) veszedelmeiről adnak hírt, részben pedig — s ez a lényegesebb — az ország különböző részein (főleg a Délvidéken és Erdélyben) több-kevesebb huszita jellegű, bár saját, belső feltételekből eredő társadalmi mozgalmakról. A Felvidéket illetően Thuróczy, Bonfini, stb. híradásai (Blaskó harcai 1430 körül cseh és magyar katonák élén, Nagyszombat elfoglalása, stb.) mellett, melyek mögött az újabb, marxista kutatás a husziták mellé álló parasztok mozgalmait fedezi fel, figyelembe veendő az adatokat először egybegyűjtő Tóth-Szabó P., *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon* (Bp 1917, bevezetés és oklevéltár: 1414—1471); emellett elhanyagolható gyenge vázlat: Gerő J., *A cseh husziták Magyarországon* (Besztercebánya 1910, kny.). Újabban J. Pekař, *Žižka a jeho doba* (Z. és kora, 1—3, Prága 1927—1930) kimutatta, hogy a sokat emlegetett 1423-as magyarországi expedíció nem történt meg, a krónikák egy későbbi táborita vállalkozást vetítettek vissza. Ld. még M. Mišák, *Husiti na Slovensku* (Besztercebánya 1928). B. Varsák, *Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody* (Husziták és a reformáció Szlovákiában a zsolnai zsinatig, Pozsony 1932), szerinte a huszitizmus nem vert gyökeret Szlovákiában, a szlovák-cseh kapcsolatokat nem ez, vagy a cseh hadak jelenléte, hanem utóbb a reformáció mozdította elő. Ld. még J. Špirko, *Husiti, Jiskrovci a bratřici v dejinách Spiša* (Husziták, Giskra hívei és a bratřik = Testvérek a Szepesség történetében, Lőcse 1937).

Az egyéb érintkezéseket illetően Prágai Jeromosnak (mint peréből tudjuk) Budán, Zsigmond előtt tartott „eretnek” beszéde, ami után sietve fogságba vetették, (ld. R. R. Betts, *Jerome of Prague*, kny., University of Birmingham Historical Journal 1947) aligha volt komoly hatással; Alain Chartier francia követnek a huszitákat megtérésre szólító beszéde (Delauney, *Étude sur Alain Chartier*, Paris, 1876), bár A. Thomas (*Alain Charter en Hongrie*, Romania 1909, 152. sz.) szerint Budán hangzott el (ha valóban el is mondta), kérdésünket illetően nem bír jelentőséggel. Fontos viszont a prágai egyetem magyarországi diákjai révén érkező huszita hatásra az előbb (133. l.) id. irodalom mellett J. Loserth, *Über die Versuche wiclif-husitische Lehren nach Österreich, Polen, Ungarn und Croatien zu verpflanzen* (Mitth. des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, Prága 1885—1886; rámutat a zágrábmegyei papok huszita vonatkozásaira). A Délvidéken már régebben jelentkező, és most a huszitizmussal az egyházi vagyoni és hatalom, stb. ellen összekapcsolódó eretnek-mozgalmakra, a ferencrend

akcióira a bosnyák patarénusok ellen: J. Döllinger, *Beiträge zur Sekten-geschichte des Mittelalters* (I. München 1896), valamint a további eseményekre is fontos iratokkal E. Fermentzín, *Acta Bosnae* (Zágráb 1892 MSM 23) és Wadding, *Annales Minorum* (X. k.). A zágrábi káptalan felgyűjtása, 1422: Fejér (*Cod. dipl.* X/6, 483). Adatok a valdensék előzetes Erdélybe és Délvidékre húzódására: H. Ch. Lea, *Geschichte der Inquisition im Mittelalter* (II. Bonn 1909). A Boszniától a Szerémségen át Erdélyig (ld. G. Haner, *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum*, Frankfurt-Lipese 1694; 127) húzódó, széles sávban jelentkező mozgalmak kiterjedéséről és egyes részleteiről az elfojtásán működő inkvizíció, illetve az arra vonatkozó, korabeli egyházi források vetnek fényt. A magyarországi inkvizíciót vezető Marchiai Jakab, boszniai és magyarországi ferences vikárius, a Magyarországon használatos huszita hitelveket pontokba szedve összefoglalta utóbb egy jelentésében; feldolgozta és közölte ezt Kardos T., *A laikus mozgalom magyar bibliája* (Bp 1931, kny. M), Majd Lukesics P., *XV. századi pápák oklevelei* (Bp. 1938); e pontok összevethetőek egy későbbi (1461) ferencendi bizottságnak az inkvizíció elől Moldvába menekült magyar husziták hitelveiről megemlékező jelentésével (Fermentzín, *Acta Bosnae*, 245; Tóth-Szabó P., *A cseh-huszita mozgalmak*, 433). Ld. még Gombos F. A., *Marchia Jakab* (EM 1898). Venantius de Fabriano (†1506) minoritának Marchiai Jakabról írt életrajzát közli (irodalommal) P. Theod. Somigli (*Archivum Franciscanum Historicum* 1924, Fasc. III). Ld. még Burka K., *Marchiai Szt. Jakab* (Ksz 1924). Az inkvizíció működéséről megemlékező XV. és XVI. századi elbeszélő forrásokat (Szalkai Balázs, stb.) ld. A. alatt (106. l.). A részletekből egyes fontosabb iratok: Zsigmond hívólevele Marchiai Jakabhoz, 1435 nov. (Katona I., *Hist. Crit.* XII. 723; Fejér, *Cod. dipl.* X/7, 675); közli Koller J. is a pécsi püspökség történetéről írt és az ottani huszita nyomokról is megemlékező munkájában (ld. 62. l.; III. 351). Jakab formális kinevezése IV. Jenő pápa által, 1436 aug. (Fejér, *Cod. dipl.* X/7, 794). Kamenici (Szerémség) szerepléséről (eretnekek kiűzése, halottaik megégetése fegyveres püspöki csapatok élén) a helybeli jegyzőkönyv, 1439 (Fermentzín, 173); az onnan Moldvába menekültekről Székely István krónikájának említése (A. alatt), és a bibliafordításról fent (131. l.) id. irodalom. Jakab délvidéki szerepére érdemes a titeli káptalan levele IV. Jenő pápához (Fejér, *Cod. dipl.* X/8. 812; szerint az inkvizíció közbejötté nélkül nagyarányú fegyveres felkelés tört volna ki); erdélyvidéki működéséről pedig jellemző adatokat nyújt az őt 1436 elején sietve hívó (Katona, XII. 739; Fejér, *Cod. dipl.* X/7, 808) János váradi püspöknek az év végén a pápához írt beszámolója (Fejér, *Cod. dipl.* X/7, 810). Az egyházi eredetű források inkább a külső izgatók szerepét emelik ki; a kutató azonban elsősorban a forrongás belső, társadalmi feltételeire lesz figyelemmel. Ld. még J. Macûrek, *Husitství v rumunských zemích* (Brno 1927, kny.); u. ehhez források: *Prameny* (Věstník Král. Čes. Spol. Náuk R. 1924).

5. Az 1437-es parasztfelkelés

Budai Nagy Antal és társai mozgalmanak, társadalmi feltételeinek és előzményeinek legújabb marxista analízise: Székely Gy., *Magyar parasztháborúk, 1437—1514* (*A magyar parasztháborúk irodalma*, Bp 1950 c. kötetben), aki a feudális társadalom belső osztályellentéteinek a pénzgazdálkodással járó kiéleződésére mutat rá, a feudális terhek növekedésére és a parasztság differenciálódására (zsellérek megjelenése), továbbá a széke-lyek és erdélyi románok társadalmi fejlődéséből eredő problémákra: a

főemberek, ill. nemességbe emelkedő kenézek és saját köznépük ellentétére, és az addig juhötvenneddel adózó románok tiltakozására a térítés, ill. a velejáró egyházi tized ellen. Az egész problémakörre ld. még Molnár E., *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig* (Bp 1949), és általában, elvi szempontból is az 1514-es parasztháborúnál alább, az V. fejezetben id. irodalmat. A régebbi — igen gyér — irodalom egészen gyenge vázlatok, így: Lukács B., *A Budai Nagy Antal-féle zendülés* (Magyarország és a Nagyvilág 1867, 27—30. sz.), Kádár J., *Pórlázadás megyénkben Zsigmond király alatt* („Szolnok-Doboka”, 1884, 1.), valamint egy kisebb értekezés: Németh Gy. K., *Az 1437-iki erdélyi pórlázadás és az erdélyi három nemzet uniója keletkezésének története* (Nagybánya 1885, d) mellett egyetlen részletesebb, önálló de elvi szempontjaiban már elavult monográfiát produkált: Gombos F. A., *Az 1437-ik évi parasztlázadás története különös tekintettel a jobbággyi viszonyokra s a hussitizmusnak hazánkban való elterjedésére* (Kolozsvár 1898, a régebbi magyar és román véleményeket is ismerteti; ism. Acsády I., MGSz 1898, 533). Ld. még azóta: Sörös P., *Az 1437-iki erdélyi pórlázadás történetéhez* (EM 1910), és Szabó I., *A középkorvégi parasztlázadások, 1437—1514* (*Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Bp 1948). A vegyeslakosságú megyék román parasztságainak részvételére a nacionalista szempontokat alkalmazó régebbi irodalom: Hunfalvy P., *Az oláhok története* (1—2, Bp 1894), Jancsó B., *A román nemzetiségi törekvések története* (I. Bp. 1896). Román részről speciális tanulmányok: I. Crăciun, *La révolte de Bobâlna 1437—1438* (*Revue de Transylvanie* 1938) és I. Lupaş, *Der siebenbürgische Bauernaufstand* (*Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen*, Nagyszeben 1943) után újabban magyarnyelvű román marxista tankönyv: M. Roller (szerk.), *Románia történelme* (Bukarest 1947).

Az egykorú feudális társadalom, különösen a jobbággyiség viszonyaira Acsády I., *A magyar jobbággyiség története* (Bp 1908) mellett Nagy B., *A magyarországi jobbággy állapotja Károly Róberttől 1514-ig* (Bp 1896, d), Schuller E., *A jobbággyiség társadalmi helyzete a parasztlázadások előtt* (Pécs 1929), Dománovszky Gy., *A jobbággyiség élete, 1387—1526* (MTT II 1939), Mályusz E., *Társadalmi viszonyok, 1387—1526* (u. ott). Használható adatokat hoz emellett Sinkovics I., *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején* (Bp 1933), aki azonban a nagybirtok „idealizmusában” bizonyára téved, de valószínűleg az allodiális kezelésű földek arányának túl nagyra, és a nagybirtokos készpénzvagyományának kevesre becsülésében is (ld. fent a zálogosítást mint államhiteli rendszert: 138. l.). Bars megye vámhelyei, 1424: Iványi B. (MGSz 1905, 81). A szolgáltatásokra kisebb adalékok: Tagányi K., *A pécsváradai apátság bevételei és kiadásai, 1438* (MGSz 1899, 333). Kováts F., *Vajnor úrbére, 1427—1430* (MGSz 1900, 275). Szádeczky L., *Földesurak és jobbággyok szerződése „német jog” szerint, 1435* (Sz 1909). Scherer F., *Gyula város története* (I. Bp 1938; az uradalom a Losoncziak és a Marótiak kezén). Zsigmondnak a jobbággyokat illető törvényeire, melyek a földesúri nyomás és hatalmaszkodás tényei mellett (szabad költözésnek nyilván az ellenkező törekvésekkel szemben való kimondásai, 1937, 1405, 1435) azon törekvésekre is utalnak, hogy a jobbággyiságot a török fenyegetésből adódó új terhek (adózás, telekatonaság) elviselésére alkalmas állapotban tartsák: Szabó F., *Társadalom és művelődés Zsigmond törvényeiben* (Békéscsaba 1927, d; röviden), és a B. alatt id. szövegek (115. l.). Zsigmond kassai oklevele (1407) a szabad költözésről: MSi 1863, 716. Az erdélyi viszonyokra fényt vet még Zsigmondnak a csapatok terménybeszerzését szabályozó és az erőszakoskodást eltiltó brassói rendelete,

1427: Kovaohich, *Supplementum ad Vestigia comitiorum* (I. Buda 1798, 328) és Fejér (*Cod. Dipl. X/6*, 878). János pápának (a magyar főpapság tiltakozását kiváltó) levele a szegény nemesek tizedfizetésének elengedéséről, 1415: Kovachich (*Monumenta veteris legislationis Hung. II.* 2.).

Az 1437 tavaszán Kardos János parasztjainak a szász királyföld elleni támadásával induló, majd hamarosan Kolozs, Szamos, Szatmár és főleg Szolnok-Doboka megyék területén fellángoló parasztfelkelés legérdekesebb írásbeli dokumentuma az az (első) egyezség, melyet a Bábolna hegyén elsáncolt paraszthadak vezetői győzelmük után kötöttek (1437 júl. 6) nemesekkel a kolozsmonostori káptalan hiteleshely előtt; kiadta Teleki J., *A Hunyadiak kora* (X. 3) és Jakab E., *Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez* (Buda 1870, I. 172); pontatlan magyar fordítással: Hunfalvy P., *Az oláhok története* (Bp 1894, II. 76), innen átveszi Gombos F. A., *Az 1437-ik évi parasztlázadás története* (Kolozsvár 1898, 83). Az egyezmény szövege a (mérsékelt) békefeltetelek mellett az előzményeket, a mozgalom okait is előadja: az elviselhetetlen terheket, rabszolga-bánásmódot, a költözés akadályait, Lépes György erdélyi püspök igazságtalan tizedkövetelését, a fölkelő parasztok békekövetneinek lefejeztetését Csáki László erdélyi vajda által, stb. — Az időt nyert nemesség felkészülését, a (parasztokkal tartó) kismemesek tizedmentességének elismerése (ld. még 1439: 28. tc.) mellett legjobban a három rendi „natio” (magyar nemesség, székelyek, szászok) közt a külső és belső ellenség (parasztok) ellen 1437 szeptemberében kötött kápolnai únió jellemzi (Katona I., *Hist. Crit.* XII. 793; Fejér, *Cod. dipl. X/7*, 912; *Székely oklevéltár* I. 134; MTKK). Ld. még F. Teutsch, *Die Union der drei ständischen Nationen in Siebenbürgen* (Nagyszeben 1877). Az egyidejű szatmári mozgalomról Hédervári nádor levele (*Károlyi-oklevéltár*, II. 193). A nemesek és parasztok szeptemberi új harcait követő, immár a nemesek előretörésére valló Apáti-i egyezségről (1437 okt. 6.) a kolozsmonostori konvent oklevele: A. Kurz (*Magazin für Geschichte... Siebenbürgens* Brassó 1846, II. 357; ld. még ASL XII, 82). A parasztok védekezésére a városi plebejus elemek segítségével megszerzett Kolozsvárott, majd annak bevételére (1438 jan.) a kolozsmonostori csata és Budai Nagy Antal halála után: Jakab E., *Kolozsvár története* (I. 1870), u. 6 ehhez kiadott, id. oklevéltárában közli a nemesi hadaknak a szászokat fegyverre szállító levelét (u. ez: *Székely oklevéltár* III. 53). A felkelés bukása után Albert király komolyan inti Lépes György püspököt, ne akadályozza a szabad költözést: Fejér (*Cod. dipl. XI.* 549); a fenti anyaghoz ld. még C. Eder, *Observationes criticae* (Szeben 1803, 70.; M. Felmer erdélyi tört.-hez megjegyzések) anyagát.

Az erdélyi felkelés zárószakaszával egyidőben, a Zsigmond halála után frissen trónralépő Albert érkezése idején a budai gazdag (német) polgárok ellen kitört plebejus (magyar) felkelésről Thuróczy, stb. A. alatt id. hazai szövegei tudósítanak, valamint Aeneas Sylvius és Kottaner Ilona (ld. a IV. fejezet forrásait), és (az eseményt az utóbbiak alapján tévesen 1439-re datáló) Salamon F., *Budapest története* (II. Bp 1885); Katona I., *Hist. crit.* (II. 859).

6. Zsigmond utódlása

Habsburg Albert, Zsigmond veje és a magyar trónon utóda (1437—1439) szerepét német, stb. vonatkozásban is összefoglalja W. Wostry, *König Albrecht* (2 kötet, Prága 1906), közölve (II. 145) a szerződészerű pozsonyi választási feltételek szövegét is, melyeket a magyar nagyurak Alberttel elfo-

gadtattak, miután Zsigmondnak Lengyelország (s az ifjú Ulászló) felé tekintő özvegyét elzáratták; H. Chilian, *Barbara v. Cilli* (Lipcse 1908). A feltételek analízise: Fraknói V., *Az első Habsburg- király trónrajutása Magyarországon* (Sz 1913); Albert 1439-es, a nagyurak előretöréséről tanúskodó decretuma kétnyelvű kiadásban: CIH (I. k.), az osztrák részről képviselt örökösödési jogi elméletekkel szemben a választást hangsúlyozza Szabó D., *Albert királlyá választása* (FEkv 1917). Albert német királlyá választására és magatartására az egyházi kérdésben: J. Kiesenwetter, *Das deutsche Königtum Albrechts II* (Troppau, Gimn. Progr. 1911). G. Beckmann a *Deutsche Reichstagsakten* általa kiadott kötetének (XIII/1, Stuttgart 1925) bevezetésében, és L. Schochow, *König Albrecht und sein Verhältnis zu Papst Eugen und zum Basler Konzil* (Jahrb. der Dissert. der phil. Fakultät, Berlin 1922/23). Albert török elleni seregének szétbomlására és a „farkast kiáltani“ hagyományára Teleki J., *A Hunyadiak kora* (I. 143). Albert halála (1439 okt.) előtt születendő gyermeke utódlása érdekében írt testamentuma nincs meg; hogy az ismeretes szöveg Eizing Ulrik és Schlick Gáspár kancellár egykorú hamisítása, kimutatta O. H. Stowasser, *Ulrich v. Eizing und das Testament K. Albrechts II* (Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 1922).